

CAERT-THRESOOR

Tijdschrift voor de geschiedenis van de kartografie

23ste jaargang 2004, nr. 2

P.J. KIPP

RESTAURATIE-ATELIER

Abstederdijk 309
3582 BL Utrecht
Telefoon (030) 251 6010

Conservering van kaarten met behoud van authenticiteit
Verzorging van grote formaten, inclusief passepartout en lijstwerk
Tentoonstellingsgereed maken van kaarten voor opstellingen
Vervaardigen van zuurvrije dozen voor de kaartenverzameling
Restauratie van atlassen, reisverslagen en dergelijke

MERCATOR
Achter Clarenburg 2
3511 JJ Utrecht - NL
Tel. 030-2321342

Bezoek op afspraak.

CAERT-THRESOOR

INHOUD 23STE JAARGANG 2004, NR. 2

Aad de Klerk en Martijn Storms Zeeuwse bedrijfskaartboekjes in particulier bezit: Een vergeten vorm van cultureel erfgoed	29
H.A.M. van der Heijden De Bataafse mythe in de cartografie	37
Lowie Brink Een zee zo zwart als de nacht: De geologische schoolwandkaart van Noord-Holland van W. Kloeke	42
@ la Carte	48
Varia Cartographica	49
Besprekingen	52
Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven	56

De uitgave van dit nummer is mede mogelijk gemaakt door een subsidie van Paul Peters Restauratieatelier en de Stichting Historische Cartografie van de Nederlanden.

Redactie

Dr. Patricia Alkhoven, dr. Henk Deys, Capt. Hans Kok
dr. Peter van der Krogt, drs. Sjoerd de Meer,
drs. Wanita Resida, drs. Lida Ruitinga,
drs. Martijn Storms, Han Voogt.
Correctie summaries: Francis Herbert (Londen)

Internet

<http://www.maphist.nl/ct> (inhoud en samenvattingen vanaf 1982, aanwijzingen voor auteurs, enzovoort).

Secretariaat en Stichting Ondersteuning Caert-Thresoor

J.W.F. Voogt, FGW-Kartografie, Postbus 80.115,
3508 TC Utrecht; e-mail: j.voogt@geog.uu.nl
Giro 9305990 Stichting Ondersteuning Caert-Thresoor
te Wijk bij Duurstede.

Abonnementen en administratie

Abonnementen (alleen per hele jaargang van vier nummers)
€ 18,00; België € 25,00; buitenland € 31,00.
Losse nummers € 7,00.

Opgave van abonnementen, adreswijzigingen en bestellingen van losse nummers aan: *Caert-Thresoor*,
Postbus 68, 2400 AB Alphen aan den Rijn,
telefoon 0172-444667, fax 0172-440209,
e-mail: info@drukkerij-vis.nl, giro 5253901.

Copyright

Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is slechts goorloofd na schriftelijke toestemming van de redactie.

Advertentietarieven

Hele pagina per nummer € 60,00
Halve pagina per nummer € 45,00
Kwart pagina per nummer € 30,00
Bij plaatsing in één jaargang (vier nummers): wisselende tekst tien procent korting, vaste tekst vijftien procent korting
ISSN 0167-4994

Afbeelding omslag

Het gebucht Het Oudeland bij Tholen uit het bedrijfskaartboekje van de bofstede van Pieter van Luijk (1765). (foto: Zeeuws Archief, Collectie (digitale)kaartboeken in particulier bezit)

Aad de Klerk en Martijn Storms

Zeeuwse bedrijfskaartboekjes in particulier bezit: Een vergeten vorm van cultureel erfgoed

Er was een studiedag voor nodig om een specifiek Zeeuws type kaartboek te (her)ontdekken, en er was een themajaar voor nodig om de betekenis van dit type kaartboek te kunnen vaststellen. Het betreft kaartboeken die één boerenbedrijf, van woonhuis tot bakkeet en van siertuin tot bouwland, zeer gedetailleerd in beeld brengen. Ze zijn nauwelijks vertegenwoordigd in de Zeeuwse archieven, maar des te meer, zo bleek na een succesvolle oproep en inventarisatie, berusten er in particulier bezit. Een vergeten vorm van Zeeuws cultureel erfgoed kon worden gedocumenteerd.

Inleiding

Er wordt doorgaans een tweedeling aangebracht in kaartboeken. Daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen kaartboeken van verspreid liggende percelen, in het bezit van een instelling of persoon, en kaartboeken van aaneengesloten gebieden, zoals een waterschap, baljuwschap of ambt¹. Een nadere bestudering leert dat er veel meer (sub)typen van kaartboeken aan te merken zijn. In Zeeuws-Vlaanderen vormen de 16de-eeuwse everingboeken², als voorloper van het kadaster, een goed voorbeeld van kaartboeken van een aaneengesloten gebied. De Zeeuwse bedrijfskaartboekjes die in dit artikel centraal staan, zijn een vorm van kaartboeken die de bezittingen van één eigenaar weer-geven.

Afgezet tegen alle bewaard gebleven en bekende kaartboeken in Nederland, ruim 300 in aantal³, nemen de kaartboeken in Zeeland een aanzienlijk deel van het totaal in. Samen met Holland en Utrecht zijn hier de meeste kaartboeken te vinden. In een bijdrage aan een 2001 georganiseerde studiedag over kaartboeken⁴, kon worden geconstateerd dat de Zeeuwse archieven aanzienlijk meer kaartboeken bevatten dan werd geschat. En ook dat Zeeland kan bogen op een eigen type kaartboek, naast de tiendkaartboeken en de kaartboeken als onderdeel van overlopers (of waterschapsregisters).⁵ Het gaat om kaartboeken die werden vervaardigd voor, en een beeld geven van één boerenbedrijf. Ze blijken in de Zeeuwse archieven maar monddjesmaat voor te komen, met waarschijnlijk als belangrijkste uitzondering het Gemeentearchief Schouwen-Duiveland in Zierikzee, waar vooral in het Familiearchief Van de Stolpe een aantal van dergelijke kaartboeken kan worden aangetroffen. Omdat er des te meer werden vermoed in particulier bezit, heeft de Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland (SCEZ) vanaf voorjaar 2002 via oproepen geprobeerd ze boven tafel te krijgen. Ongeveer 50 exemplaren werden opgespoord en door het Zeeuws Archief gefotografeerd en beschreven.⁶ In het kader van het 'Jaar van de Boerderij' was eind 2003 een selectie te zien op een door de SCEZ ingerichte expositie in Middelburg.⁷

Titel

We hebben hier te maken met kaartboeken in manuscriptvorm die, gelet op hun vaak geringe afmetingen, met de aanduiding 'kaartboekje' of 'kaartschriftje' juist zijn getypeerd. We betitelen ze voortaan als 'bedrijfskaartboekjes', omdat ze voor één landbouwbedrijf een compleet overzicht geven van de woon- en bedrijfsgebouwen, het boeren-erf met toebehoren, en de landerijen, hetzij in eigendom, hetzij in pacht. Opdrachtgever was vaak de bewoner, soms de eigenaar van de boerderij. Essentieel onderdeel vormt uiteraard een serie kaarten of kaartjes, bijna altijd in kleur uitgevoerd en aangevuld met of voorzien van cijfermatige en andere gegevens.

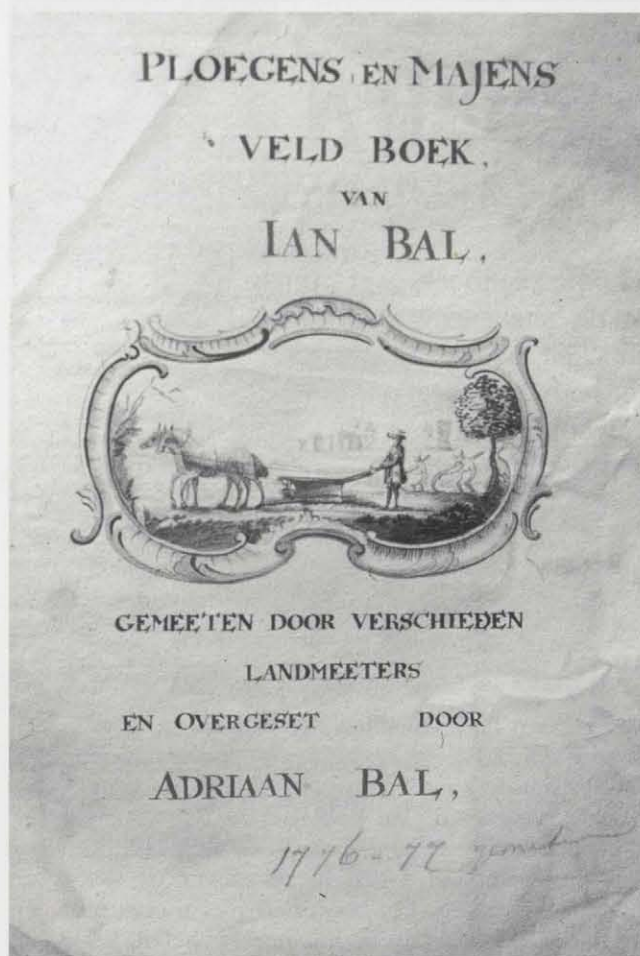
Ze heten meestal kaart(en)boek, een enkele keer meetboek of atlas en – verwarrend genoeg – ook wel veldboek. Dat laatste is het geval op Schouwen-Duiveland en Zuid-Beveland en het is verwarrend omdat 'veldboek' op Schouwen-Duiveland ook de aanduiding is van de registers die de waterschappen bijhielden en die elders in Zeeland vooral bekend staan onder de naam van overlopers. Uitzonderlijk maar tegelijk veelzeggend is de naam van een 18de-eeuws bedrijfskaartboek in het eerder genoemde Familiearchief Van de Stolpe: *Ploegens en Majens Veld Boek* (afbeelding 1). Het veelzeggende van deze benaming komt hierna ter sprake.

Op de titelpagina heeft de tekenaar meestal extra zijn best gedaan. Vrijwel zonder uitzondering staat daar vermeld: de naam van de opdrachtgever; de naam of een plaatsaanduiding van de desbetreffende boerderij; en de naam van de landmeter/tekenaar, zijn woonplaats en de datum van vervaardiging. Het geheel is vaak meer of minder uitbundig versierd met ornamenten, bloemen, vlinders en dergelijke. De indrukwekkendste prestatie werd geleverd door K. Bestebroer in 1765, met het tot nu toe oudst bekende kaartboek. Een afbeelding daaruit siert dit jaar de omslag.

Opvallend is dat op Walcheren enkele boekjes zijn aangetroffen die geen van alle een titel dragen, maar die wel een titelpagina hebben waarop in vrijwel identieke bewoordingen wordt uitgedrukt waar het om

Dr.A.P.de Klerk is als consultant regionale geschiedbeoefening werkzaam bij de Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland, Middelburg.

Drs.M.Storms is als junior docent-onderzoeker aan de Universiteit Utrecht, Faculteit Geowetenschappen, bezig met een promotieonderzoek naar het gebruik van kaartboeken.

Afbeelding 1

gaat: 'gemeten door mij ondergetekende, ten verzoeke van ..., de hierna volgende percelen zaai- en weiland en ieder derzelve groot bevonden, zoals in en bij de figuren is aangetekend'. Ook veelzeggend is de titel van een enkel, op Zeeuws-Vlaanderen betrekking hebbend kaartboek dat zich in het Zeeuws Archief bevindt: *Caerten boek fergueratijff of Caerte figherbatijff*.⁸

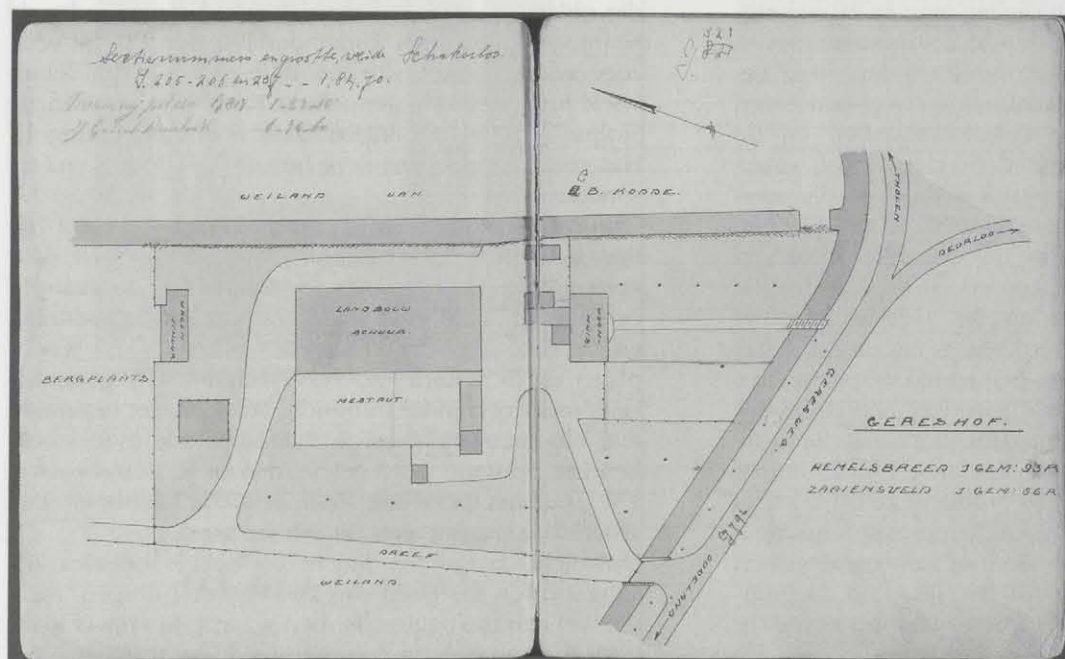
Vorm

De boekjes zijn er in de vorm van heel klein en uiterst eenvoudig uitgevoerde opschrijfboekjes of schriftjes, naast fors uitgevallen en fraai ingekleurde atlassen. De meeste bezitten echter het formaat van een school-schrift. Het kleinste exemplaar meet 15,5 bij 9,5 cm. Het zijn misschien niet toevallig Walcherse boekjes die zo klein zijn; op dit eiland kwamen namelijk veel kleine landbouwbedrijven voor. Het grootst uitgevallen bedrijfskaartboek meet 39 bij 25,5 cm. Het werd gemaakt in opdracht van jonkheer W.M. de Jonge van Ellemeet en betreft landerijen in het Thoolse Sint Maartensdijk.

Over het algemeen is er weinig uniformiteit te ontdekken in de vormgeving. Des te opvallender zijn de enkele uitzonderingen. Zo hebben twee Thoolse boekjes een titelpagina die wel uit dezelfde 'school' afkomstig lijkt te zijn. We kennen ook drie Walcherse boekjes waarin een en dezelfde hand, die van tekenaar A.H. Lodewyk, valt te herkennen. Soms is soberheid troef. Nog in 1927 liet C.L. Geluk op Tholen een boek tekenen door landmeter J.J. Kramer; die deed dat in een kennelijk bestaand, gelinieerd schrift (afbeelding 2).

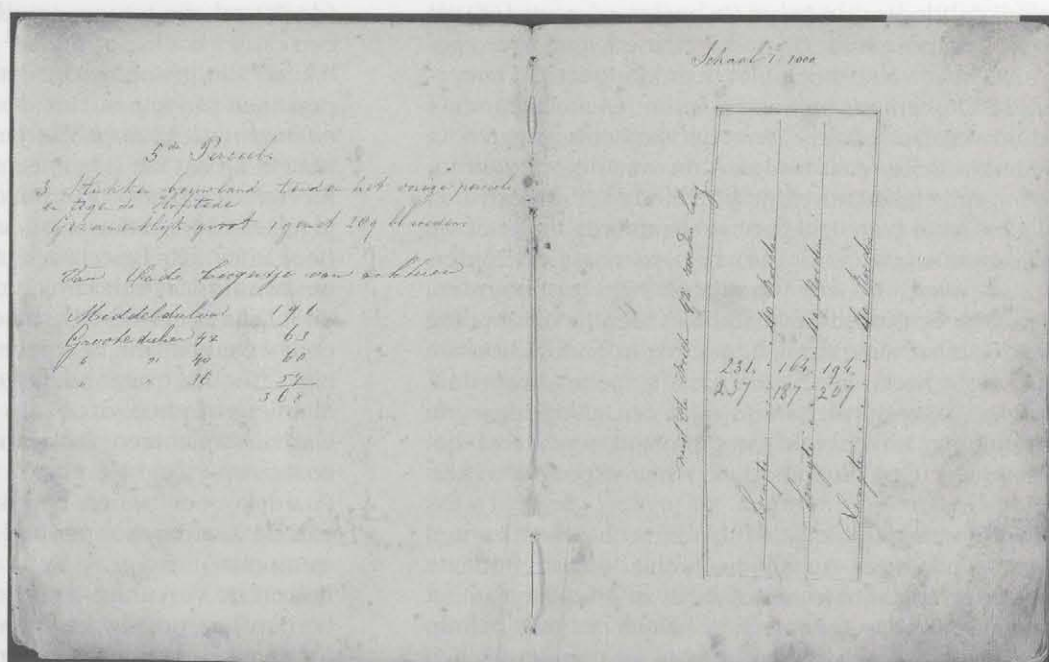
Na de titelpagina volgt meestal de eerste kaart, van de boerderij zelf met erf, moestuin, boomgaard en huiswei. Zeker als de gebouwen in opstand afgebeeld zijn, doet de uitvoering soms denken aan de naïeve afbeeldingen die men ook wel op knipprenten en merklappen uit die tijd kan aantreffen. Na de eerste kaart met boerderij en erf, volgen kaartjes van elk perceel of groepjes percelen, met de aanduiding van de grootte, de lengte van de percelen, en soms het grondgebruik en de situering binnen de (prekadastrale) veldhoek.

De (groepjes) percelen zijn meestal door middel van de aanduidingen O, W, Z en N georiënteerd; soms maakt een noordpijl deel van het kaartje uit. Vaak zijn ook de belendingen van de percelen aangeduid; bijvoorbeeld 'J. Pieterse' of: 'zelf', ten teken dat de betrokkene ook het aangrenzende perceel beboert. In de simpelste vorm worden in de percelen zelf de opper-

Afbeelding 2

Afbeelding 3

vlaktematen – hemelsbreed naast zaaiens of maaiens (daarover aanstonds meer) – vermeld. Vaker komt het voor dat de maten op de tegenoverliggende pagina staan genoteerd of dat in tabelvorm de maat hemelsbreed staat vermeld en in het perceel zelf de werkelijke maat. Een tabel met het totaal, de 'vergaring', ook wel 'aanwijzend tabel' of 'borderel' genoemd, sluit de serie kaartjes af.

Per definitie bevat een bedrijfskaartboek dus kaarten. De enige tot nu toe gevonden uitzondering hierop betreft een veldboek uit 1838 van een inmiddels verdwenen boerderij in het Zuid-Bevelandse Nieuwdorp. Daarin ontbreken kaarten. Even uitzonderlijk is het wanneer aan de kaarten geen kleur te pas is gekomen, zoals in een meetboek uit 1883 van een boerderij bij Kattendijke op Zuid-Beveland (afbeelding 3). In de meeste boekjes lijkt gebruik te zijn gemaakt van een soort standaard: groen meestal ter aanduiding van weide, geel of oker voor bouwland.

Van een aantal boerderijen is een kaart overgeleverd die (soms aanzienlijk) groter is dan het formaat van een kaartboek, maar die een soortgelijke functie lijkt te hebben vervuld. Een serie van vier van dergelijke kaarten (uit 1862-1868) bevindt zich sinds kort in het Zeeuws Archief en betreft boerderijen in Groede (Zeeuws-Vlaanderen); ze zijn getekend door landmeter H.G. Hammacher jr.

Functie

Volgens de Groninger boer H.J. Grommers, in 1890 op werkbezoek in Zeeland, hadden 'bijna alle landbouwers in Zeeland ... eene kaart van hunne landerijen in huis'. Dat was niet 'eene kaart ... waarop het land volgens 't kadaster staat aangegeven, maar eene kaart, die de stukken aanwijst met vermelding van de grootte van het ploeg- of maaiveld'.⁹ De landbouwhistorici Priester en Van Cruyningen beschouwen dergelijke kaarten(boekjes) als een specifiek Zeeuws verschijnsel. Zij dichten de kaarten, of die nu los of in de vorm

van de hier bedoelde boekjes voorkwamen, een bedrijfskundige functie toe. Op basis van de effectief bewerkbare oppervlakte van de percelen kon de boer de vruchtwisseling binnen zijn bedrijf plannen en nauwkeurig de stuklonen van de arbeiders berekenen.¹⁰

Wij houden het vooral op het laatste. In maar weinig boekjes zijn namelijk gegevens opgenomen over de verbouwde gewassen, hoewel hun omvang natuurlijk wel eenvoudig berekend kon worden met behulp van de kaartjes. Wel staat zeer consequent de grootte van elk stuk grond telkens op twee verschillende manieren aangeduid. Naast de oppervlakte hemelsbreed was de nuttige oppervlakte van belang, dus de oppervlakte die effectief gebruikt kon worden, exclusief greppels, wegbermen en slootkanten. Dat noemde men de oppervlakte 'zaaiens', 'ploegens', 'ploegganck' of 'plantersveld', dat wil zeggen: 'soo verre als den ploeg gaat', voor het akkerland; en 'maaiens' of 'maaiensveld' voor het grasland. Vooral op Schouwen-Duiveland kende men daarnaast voor het akkerland ook de oppervlakte-aanduiding 'meekoop', een verwijzing naar de teelt van meekrap. Zoals de effectief bewerkbare oppervlakte van een perceel altijd kleiner was dan de oppervlakte hemelsbreed, zo was dat voor de teelt van meekrap nog eens extra het geval.

Tegen het gebruik van de kaartboeken voor de vruchtwisseling pleit ook het feit dat voor de registratie van de verbouwde gewassen soms aparte registers, grootboeken (en – wederom verwarrend – ook wel veldboekjes) geheten, in gebruik waren. In de kaartboeken noteerde men de gewassen niet structureel.

De in de bedrijfskaartboekjes gehanteerde oppervlakte- of landmaten weerspiegelen nog de toenmalige pluriformiteit op dit terrein. Men kan zelfs in één boekje twee systemen naast elkaar tegenkomen. Hoewel onder Franse invloed de verscheidenheid aan maten werd beperkt, waren het juist de boeren die nog heel lang aan hun oude gewoonte vasthielden door in de traditionele maten te blijven meten. In een kaartboekje uit 1829 van een boerderij onder Middelburg (aanwezig in het Zeeuws Archief¹¹) wordt in de vergaring

zowel de Blooise landmaat (in gemeten en roeden) als de Nederlandse maat (in bunders, roeden en ellen) gebruikt. In een kaartboek met betrekking tot het Duivelandse Ouwkerk (aanwezig in het Gemeentearchief Schouwen-Duiveland¹²) heet het dat het is gemeten 'in Nederlandsche maat (volgens de wet), en herleid tot de gebruikelijke Duivelandse landmaat'. Behalve de Blooise maat (van 0,39 hectare) hanteerde men ook de Schouwse maat (van 0,42) hectare naast de Nederlandse maat. In een kaartboek van de boerderij Stadswijk op Noord-Beveland kan men de aanduiding 'snijdersmaat' aantreffen, uitgedrukt in oude Schouwse roeden, in hectaren en aren naast gemeten en roeden. Ook op Zuid-Beveland kan men een enkele keer de aanduiding 'snyensveld' tegenkomen tegenover hemelsbreed. Ook dit duidde op het effectieve akkerlandgebruik.

Dit alles maakt duidelijk dat het om echte werkkaarten ging. Men kan ze – zelfs in het archief – aantreffen met de klei er nog aan! Je ziet de boer zo'n boekje aan het eind van de dag tevoorschijn halen, om met behulp van één van de kaartjes precies te kunnen vaststellen hoeveel de arbeider krijgt uitbetaald die een lange dag heeft gerooid op het Voorste Stik of gemaaid op de Achterste Hofweie. Het ging dan vooral om het werk 'in het aangenomen'. Veel loonarbeid werd verricht in aangenomen werk tegen stukloon. Dat gebeurde volgens Priester in Zeeland zelfs in een mate die zijn weerga in andere akkerbouwgebieden niet kende.¹³ Arbeiders namen aan om op een zeker perceel gras te maaïen of te oogsten (snijden) voor een bepaald bedrag per vierkante roede. Om met deze werkmensen 'in het aangenomen' te kunnen afrekenen, moest de effectief bewerkte oppervlakte exact bekend zijn en daarvoor werd het boek geraadpleegd. Essentieel daarbij was vooral de lengte van de greppels, die als 'grippen', 'greppen' of 'reedulven' regelmatig worden aangeduid. Die verdeelden het bouwland in smalle, bol geploegde stroken of meetjes. Bedoeld om de afwatering te bevorderen, kwamen ze in mindering op de effectief bruikbare grond.

Het ligt voor de hand dat wanneer de grond in andere handen overging, ook het desbetreffende kaartboek meeverhuisde. Het zal ook zijn voorgekomen dat op die manier een of enkele kaartjes werden losgemaakt en in een ander boek terecht kwamen. Dat verklaart tenminste dat in diverse boekjes losse kaartjes kunnen worden aangetroffen uit andere jaren en waarin de hand van een andere tekenaar valt te bespeuren. Ook wanneer de situatie zelf veranderde, werd soms een nieuw boek vervaardigd. Dat was bijvoorbeeld het geval nadat rond 1910 op veel plaatsen drainage was aangelegd.

Tekenaar/landmeter

Soms zijn de kaartboeken het werk van een anonieme tekenaar of landmeter; meestal echter staat diens naam – voluit of in initialen – wel vermeld. We moeten hierbij bedenken dat het eigenlijke werk begon met het meten te velde en eindigde met het vervaardigen van het kaartboek. Niet altijd zal een en dezelfde persoon in beide de hand hebben gehad, terwijl ook vaak

(deels) zal zijn teruggegrepen op eerder meetwerk of een ouder boekje of oudere kaart geheel of gedeeltelijk zal zijn gekopieerd. Niet zelden kwamen er meer personen aan te pas. Het al eerder genoemde *Ploegens en Majens Veld Boek* van Jan Bal vermeldt in de titel nota bene dat het is 'gemeeten door verscheiden landmeeters'. Ook het oudst bekende kaartboek uit 1765 is gemeten 'door differente geadmitteerde landmeters en door mij ... K. Bestebroer'. Met de laatste ontmoeten we een lid van een familie die, vooral op Tholen, op dit terrein actief was. De meeste landmeters lijken aan een bepaald eiland of een bepaalde regio gebonden te zijn. Tot de uitzonderingen behoort iemand als Mattheus Andree, actief op zowel Schouwen-Duiveland als Walcheren. Ook landmeters van het kadaster, zoals op Zuid-Beveland leden van de familie Paardekooper, waren betrokken bij de vervaardiging van de kaartboeken en drukten daarop een duidelijk stempel.

Daarnaast vervulden vertegenwoordigers van andere beroepsgroepen opdrachten op dit gebied, zoals waterbouwkundige ambtenaren en schoolmeesters. Een zeer persoonlijke relatie tussen opdrachtgever en uitvoerder was die waarbij Pieter S. Wisse 'ten verzoeken van vader Samuel jz. Wisse' in 1837 diens land in Aagtekerke (Walcheren) opmat en op basis daarvan een klein boekje samenstelde (afbeelding 4).

Afbeelding 4

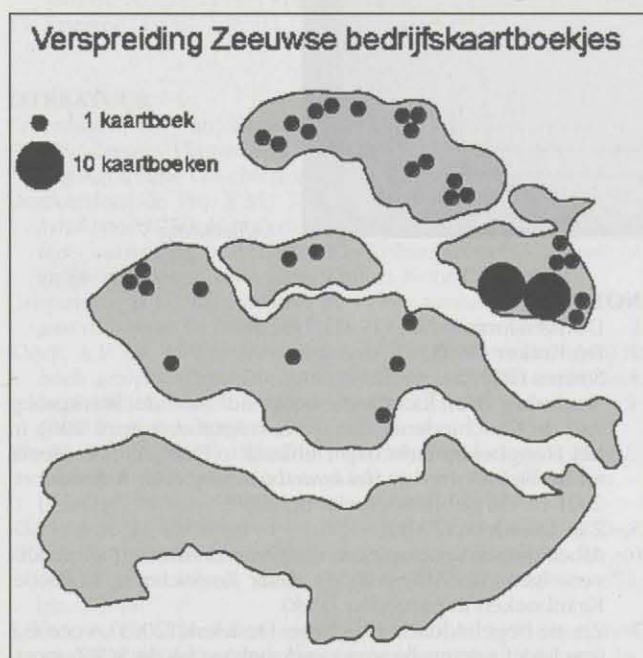
Ouderdom en verspreiding

Het tot nu toe oudst bekende bedrijfskaartboek dateert van 1765. Het jongste boek werd nog in 1940 aangelegd. Van de circa 50 achterhaalde bedrijfskaartboeken in particulier bezit stamt ruim de helft uit de 19de eeuw; zes exemplaren dateren uit de 18de eeuw; de overige uit de 20ste eeuw. Er moeten sinds het begin van de 18de eeuw naar alle waarschijnlijkheid (zeer) veel van dergelijke boeken in omloop zijn geweest. Zeker na de invoering van het kadaster, in 1832, waren ze eenvoudig te vervaardigen, al zijn sindsdien lang niet alle kaartboekjes gebaseerd op kadasterkaarten. Veel boekjes zullen zijn verdwenen nadat ze in onbruik zijn geraakt. Hun karakter van werkmateriaal maakte dat ze vaak opgebruikt zullen zijn geweest en uit elkaar geraakt.

De representativiteit van het getraceerde materiaal is onduidelijk. Dat geldt ook voor de geografische spreiding. Vooralsnog is het een raadsel waarom op Tholen (en in mindere mate op Schouwen-Duiveland) zoveel boekjes konden worden opgespoord en waarom (vrijwel) geen in Zeeuws-Vlaanderen. Vooral de sterke concentratie op Tholen, in het bijzonder rond Sint-Maartensdijk, Scherpenisse en Poortvliet, valt op (afbeelding 5).

Betekenis

De betekenis van de bedrijfskaartboekjes voor de hedendaagse onderzoeker ligt vooral op het vlak van de micro-topografie. De boekjes geven een gedetailleerd beeld van grotendeels verdwenen situaties, tot en met de soms minutieus weergegeven indeling van het boeren-erf en de boerentuin. Ze wijzen de plaats van het hondenhok, de mestput, veedrinkputten in de wei en planken over de sloot. Ook de beplanting wordt vaak gedetailleerd weergegeven. De boekjes leren dat zeker

Afbeelding 5

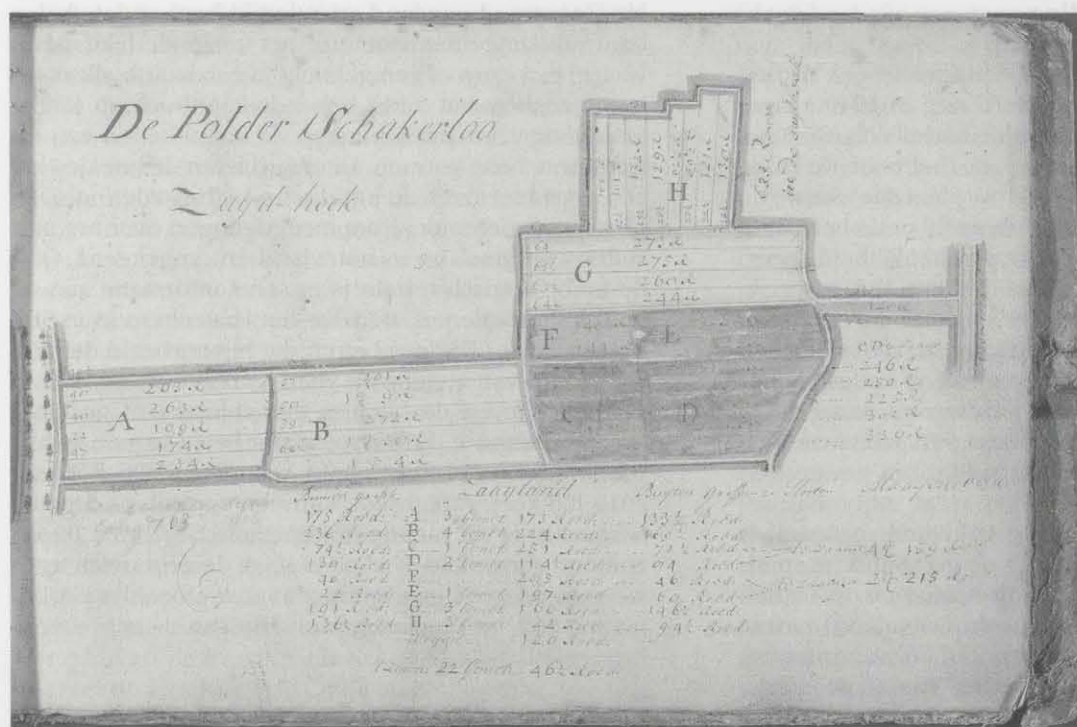
het Zeeuwse bouwland er indertijd heel anders bijlag dan vandaag. Interessant is het uitzonderlijke geval waarin een dorp of een gehucht in een kaartboek voorkomt, zoals in het oudst bekende kaartboek uit 1765. Ook voor veldnamen kunnen de kaartboeken een interessante bron vormen. Uiteraard leren de boekjes het een en ander over de agrarische bedrijfsvoering. Dan gaat het onder andere om mededelingen over het omzetten van grasland in bouwland en omgekeerd. Ook op archeologisch terrein is er soms informatie aan de boekjes te ontfemen. Behalve het kasteelterrein in Sint-Maartensdijk (Tholen) betreft die bijvoorbeeld de aanwezigheid van zogeheten vlied- of kasteelbergen. Tenslotte geven de boekjes niet zelden een gedetailleerd en naar het lijkt betrouwbaar beeld van de agrarische bedrijfsgebouwen: huis, schuur en bijgebouwen zoals bakkeet, varkenskot, karn- en wagenhuis. Daarbij is soms zelfs de variatie in het materiaalgebruik (steen en hout) aangeduid. Niet altijd staan de gebouwen trouwens in opstand getekend; sommige afbeeldingen beperken zich tot de plattegrondvorm van de gebouwen.

Het oudste bedrijfskaartboekje

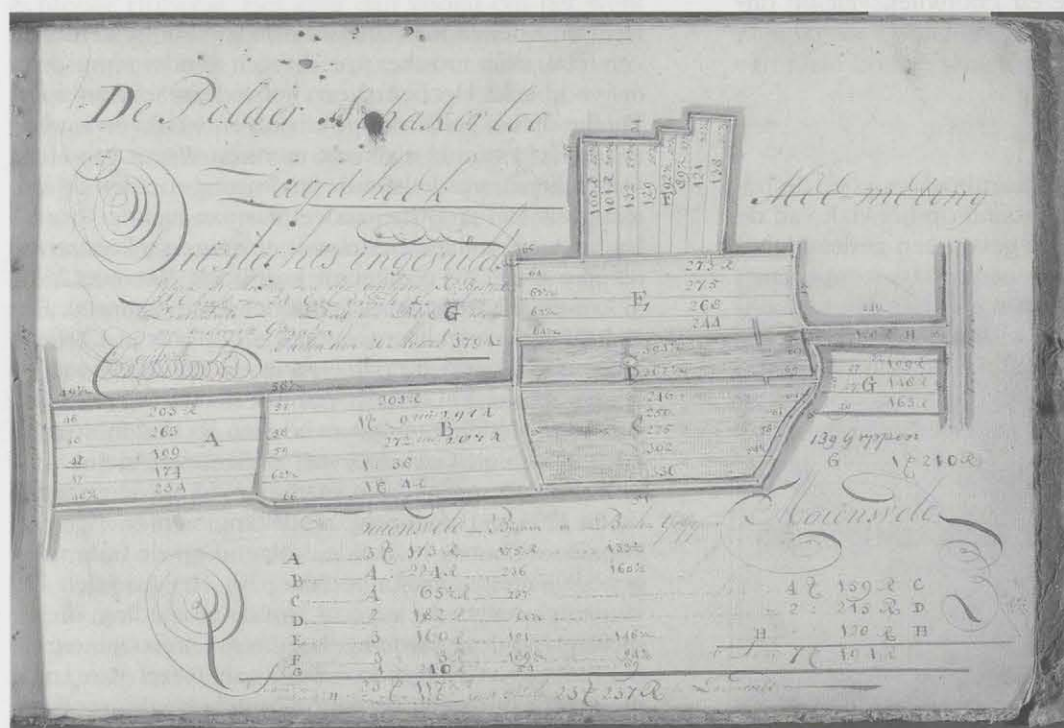
Het oudst bekende bedrijfskaartboekje vormt weliswaar een fraai, maar in zeker opzicht toch minder representatief voorbeeld. Het betreft een hofstede in Schakerloo bij Tholen op het gelijknamige eiland, en werd vervaardigd in opdracht van de eigenaar, monsieur Pieter van Luijk. Verschillende geadmitteerde landmeters voerden de kartering uit. Het grootste aandeel daaraan had de Thoolse landmeter Korstiaan Bestebroer, tevens de tekenaar van dit op 6 april 1765 gedateerde kaartboek. Het meet 25 bij 37 cm en telt 28 pagina's (plus vier losse pagina's). Een aantal kaarten zijn later toegevoegd. Zo is er in 1794 een nieuwe kaart van de percelen in de Zuidhoek van de Polder Schakerloo toegevoegd 'Dit slechts ingevuld volgens de meting van den overleden K. Bestenbroer ... doch den blok G is door mij ondergesch. gemeeten'. Zowel de oorspronkelijke kaart uit 1765 als de gewijzigde uit 1794 zijn afgebeeld (afbeelding 6 en 7).

We zien de eerste bladzijde, volgend op de fraai vormgegeven titelpagina (afbeelding 8). Het noorden bevindt zich rechts. In het hart van de afbeelding, die de omslag van deze jaargang van Caert-Thresoor siert, de inmiddels verdwenen boerderij van Pieter van Luijk, die opvalt door het los daarvoor gebouwde, rood gedekte woonhuis. Aan de rand van het met een A aangeduide erf zien we een tuin in kruisvorm. Linksboven ontwaren we een nog altijd bestaande vate of (dorps)-vijver. Het uitzonderlijke schuilt hier in het feit dat niet alleen de boerderij met erf, maar ook de naaste omgeving is afgebeeld. Daardoor krijgen we een beeld van een compleet gehucht anno 1765.

Het betreft hier Schakerloo, ook wel Het Oudeland genoemd, gelegen aan de Oudelandsdijk ten zuiden van de stad Tholen. Het gehucht maakte een in Zeeland veelvuldig voorkomende ontwikkeling door. In zijn bekende, vele delen tellende, 19de-eeuwse *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden* duidt A.J. van der Aa die ontwikkeling als volgt aan: 'Vroeger was het een dorp, met eene kerk, welke reeds voor lang afgebroken is, zoodat het thans slechts eene geringe buurt is'. Waarschijnlijk in 1572, tijdens de

Afbeelding 6

Afbeelding 7

Opstand tegen Spanje, is de kerk van Schakerloo afgebrand. Rond 1590 vroegen de dorpsbewoners toestemming voor de herbouw en het beroepen van een predikant. Tevergeefs; de Staten van Zeeland verwezen de bewoners voor hun kerkgang naar de stad Tholen. Die stad gebruikte in 1590 stenen van de tijdens de 'troebelen' verwoeste kerk bij de bouw van een stenen beer. Op de kaart is het vandaag nog altijd bestaande kerkhof overigens niet als zodanig aangeduid. Met de kerk verloor het dorp zijn hart en reduceerde het tot een gehucht. Niet alle functies vertrokken uit Schakerloo. Tot 1859 bleef het gehucht in het bezit van een school. Die was ooit gevestigd in het eigen herenhuis of de herenkamer, later in een apart schoollokaal.

NOTEN

1. Donkersloot-de Vrij (1981), blz. 38.
2. De Kraker (1995).
3. Storms (2001).
4. Studiedag 'Het kaartboek geopend' van de Werkgroep van de Geschiedenis van de Kartografie, 3 april 2001 in het Hoogheemraadschap Delfland te Delft. Zie: E. Heere en M. Storms (red.), *Het kaartboek geopend*. Amersfoort, 2001 (NVK publikatiereeks nr. 32)
5. Zie: De Klerk (2001).
6. Afbeeldingen te raadplegen via: www.zeeuwsarchief.nl (klik vervolgens op Afbeeldingen, Naar Zoekschem, Collectie: Kaartboeken in particulier bezit)
7. Zie de begeleidende brochure: De Klerk (2003), voor € 3 (exclusief verzendkosten) verkrijgbaar bij de SCEZ, postbus 49, 4330 AA Middelburg; tel. 0118-670870.

Afbeelding 8

8. Zeeuws Archief (ZA), Verzameling W.C. de Smidt, inv. nr. 29 en 32.
9. Grommers (1890), blz. 17.
10. Priester (1998), blz. 90; 208; Van Cruyningen (2000), blz. 221; 312-313.
11. ZA, Aanwinsten kaarten 1981, inv. nr. 177.
12. Gemeentearchief Schouwen-Duiveland, Familiearchief Van de Stolpe 1774-1918, inv. nr. 27.
13. Priester (1998), blz. 91.

LITERATUUR

- Cruyningen, P.J. van, *Behoudend maar buigzaam. Boeren in West-Zeeuws-Vlaanderen 1650-1850*. – Wageningen: Afdeling Agrarische Geschiedenis, Wageningen Universiteit, 2000.
- Donkersloot-de Vrij, Y.M., *Topografische kaarten van Nederland voor 1750. Handgetekende kaarten en gedrukte kaarten – aanwezig in Nederlandse Rijksarchieven – toegelicht en beschreven*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1981.
- Grommers, H.J., *Rapport over den Zeeuwschen landbouw en wat daarmee in verband staat*. – Groningen, 1890.
- Klerk, A.P. de, *Ploegens en maaiens. De Zeeuwse boerderij te boek gesteld. Expositie van Zeeuwse bedrijfskaartboekjes in particulier bezit*. – Middelburg: Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland, 2003.
- Klerk, A.P. de (red.), *Werken met Zeeuwse kaarten. Handleiding bij het gebruik van oude topografische kaarten*. – Utrecht: Matrijs, 2002.
- Klerk, A.P. de, *Zeeland in kaartboeken; kaartboeken in Zeeland*. – In: E. Heere en M. Storms (red.), *Het kaartboek geopend*. Amersfoort, 2001 (NVK publikatiereeks nr. 32), blz. 39-44.
- Kraker, A. de, *Vlaamse everingboeken uit de 16de eeuw; een multidisciplinaire benadering van een miskende bron*. – In: *Historisch-geografisch Tijdschrift*, jaargang 12, blz. 20-33.

Priester, P.R., *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw circa 1600-1910*. – Wageningen: Afdeling Agrarische Geschiedenis, Landbouwwuniversiteit, 1998.

Storms, M., *Onderzoek naar kaartboeken aan de Universiteit Utrecht*. – In: E. Heere en M. Storms (red.), *Het kaartboek geopend*. Amersfoort, 2001 (NVK publikatiereeks nr. 32), blz. 7-11.

SUMMARY

Privately owned Farm Map Books from the Province of Zeeland: A forgotten Form of Cultural Heritage / Aad de Klerk and Martijn Storms

As a result of a symposium on estate atlases in 2001, the farm map books of Zeeland were rediscovered. Most of these small map books are privately owned and are kept at home on the farm. In the 'Year of the Farm' (2003), the SCEZ (Foundation of Cultural Heritage in Zeeland) have found and exhibited about 50 of these records. Each farm map book shows one farming. These records seem to be typical for the province of Zeeland. In most cases the maps are drawn in an exercise-book. Although the books are not uniform, most of them are set up in the same way. After the title page, a map of the farm with the yard, kitchen garden, orchard and house meadow is drawn. Then the other maps of single, or groups of, parcels, including area, length and land use are followed. Usually, the book is finished with a table of totals. Probably, the map books were used especially for the calculation of piece-wages of the labourers. For present-day research the importance of the farm map books lies in the micro topography. Further, the books are an interesting source for field names and agricultural building history. The oldest known example is dated 1765. A picture of that record is shown on the cover of Caert-Thresoor this year.

Restauratie-Atelier Helmond bv

Restauratie en conservering van papier, leer en perkament

- Boeken, in leer en perkament
- Charters en zegels
- Prenten en tekeningen
- Kaarten en affiches
- Massaconservering
- Inbinden van rapporten en tijdschriften

Ondersteuning bij calamiteiten

- Brand- en waterschade
- Schimmelbestrijding

24 uur bereikbaar op: 06 - 57 58 96 31
Tijdens kantooruren: +31 (0)492 - 55 39 90

**Uw waardevolle documenten gaan
bij ons door vakkundige handen.**

Panovenweg 40, 5708 HR Helmond (NL)

Tel. : +31 (0)492 - 55 39 90

Fax : +31 (0)492 - 55 24 42

E-mail: info@restauratie-atelierhelmond.nl
internet: www.restauratie-atelierhelmond.nl

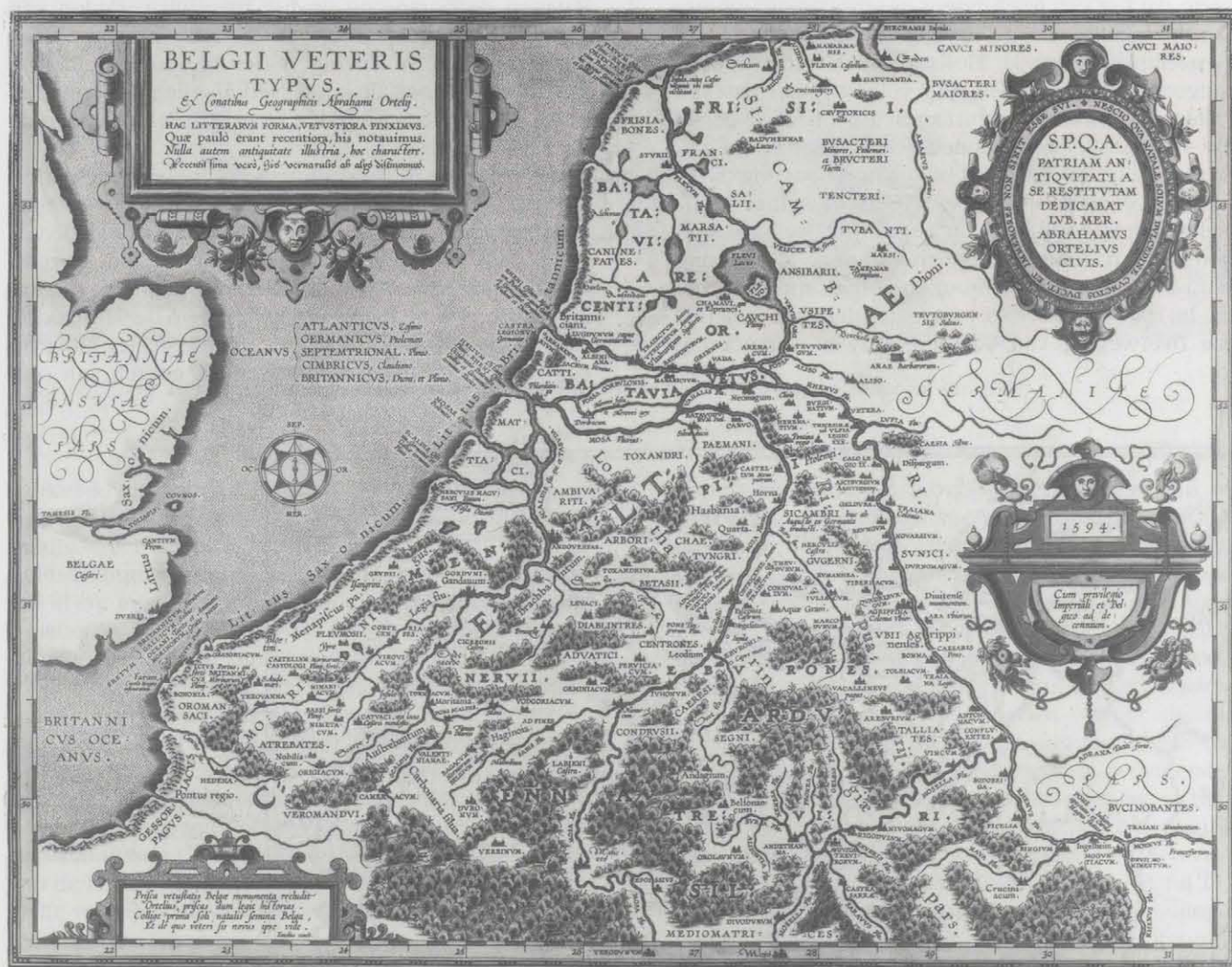
H.A.M. van der Heijden

De Bataafse mythe in de cartografie

Van zaterdag 18 september tot en met zondag 9 januari 2005 zal in Museum Het Valkhof, Kelfkensbos 59 te Nijmegen een tentoonstelling De Bataven worden gehouden, waarin o. a. de historische, archeologische, literaire en cartografische aspecten van het volk der Bataven uit het begin van onze jaartelling in beeld zullen worden gebracht. Een uitvoerige publicatie zal daarover verschijnen. Een beknopte samenvatting van het cartografische aspect wordt hier ter inleiding van de expositie aangeboden.

De tentoonstelling is open dinsdag tot en met vrijdag 10 tot 17 uur; zaterdag, zon- en feestdagen 12 – 17 uur, maandag en eerste kerstdag gesloten. Nadere informatie op de website www.museumhetvalkhof.nl

Mr. dr. H.A.M. van der Heijden is Leids jurist, gewezen boekuitgever, en amateur-beoefenaar van de historische kartografie, speciaal van de vroege Nederlanden en liefhebber van de beeldende kunst. Hij promoveerde in 1996 te Leuven op een proefschrift over de kaarten van de VII Provinciën.

1. Abraham Ortelius, *Belgii veteris Typus*, 1594

Op 18 augustus 1517 verscheen bij de drukker Jan Seversz in Leiden een boek - bij uitzondering in het Nederlands - met de titel *Cronijcke van Holland Zeeland ende Vrieslant beginnende van Adam tot die Geboorte van ons Heren Jhesu voortgaende tot den Jare MCCCCC*

ende XVII. Het boek verscheen anoniem, wellicht omdat de auteur in het jaar, waarin door de daad van Martin Luther de Reformatie een aanvang nam, theologische moeilijkheden vreesde. De anonimiteit bleef niet lang bewaard en het werd spoedig bekend dat de

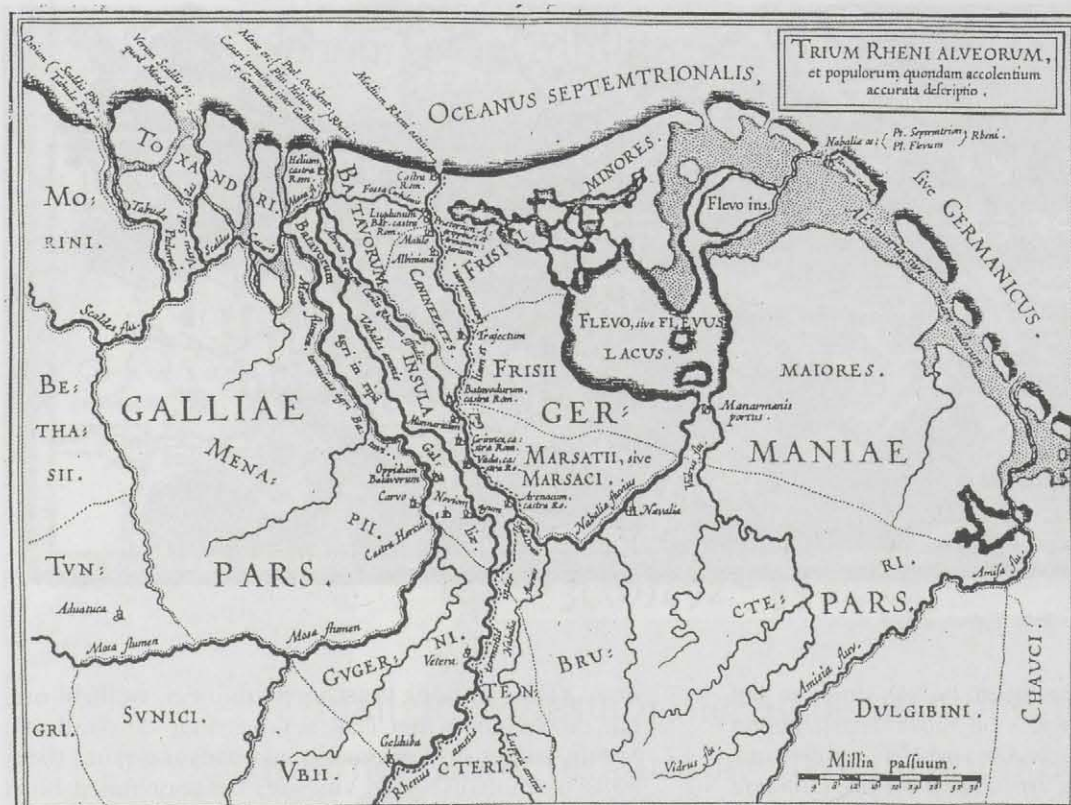
auteur een Augustijner monnik was, genaamd Cornelius Aurelius (= Aurum = uit Gouda), van wie verscheidene werken bekend zijn die overigens tijdens zijn leven nooit zijn gedrukt. De *Cronijcke* is het enige werk dat hij zelf in druk zag verschijnen. Omdat het boek in tweeëndertig 'divisiones' (delen) verscheen, is het als de 'Divisie-kroniek' bekend geworden. Kartografen hebben van het boek wel gehoord, omdat het de eerste gedrukte Nederlandse wereldkaart van 1514 bevat.¹ Minder bekend is dat het boek in 1601 verscheen in een Franse vertaling, of beter gezegd bewerking door François le Petit, onder de titel *La grande Chronique ancienne et moderne de Hollande, Zelande, Vvest-Frise, Vtrecht, Frise, Overijssel & Groeningen, jusqu'à la Fin de l'An 1600*².

De kroniek is een wereldgeschiedenis van de vroegste tijden af tot de jaren van Keizer Karel met als zwaartepunt de historie der Hollandse graven. In afwijking van de meeste middeleeuwse en laat-middeleeuwse kronieken tracht Aurelius de geschiedenis objectief en selectief te benaderen, maar hij slaagt daarin slecht in zoverre dat het een tendentius geschrift is geworden. Hij gaat namelijk van de (overigens onbewezen) veronderstelling uit dat de 'Hollanders' de rechtstreekse opvolgers zijn van de 'roemrijke' volksstam der Bataven die volgens de Romeinse historischrijvers in de eerste eeuw na Christus een gedeelte der Nederlanden bewoonde. Hij laat hier bewust buiten beschouwing dat er inmiddels veertien eeuwen van volksbewegingen en -verschuivingen overheen zijn gegaan. Hij wil zijn tijdgenoten ervan doordringen zich van deze afstamming bewust te zijn en hun voorouders tot voorbeeld te nemen. In deze boodschap past natuurlijk een relativerende overweging van veertien eeuwen verandering niet.

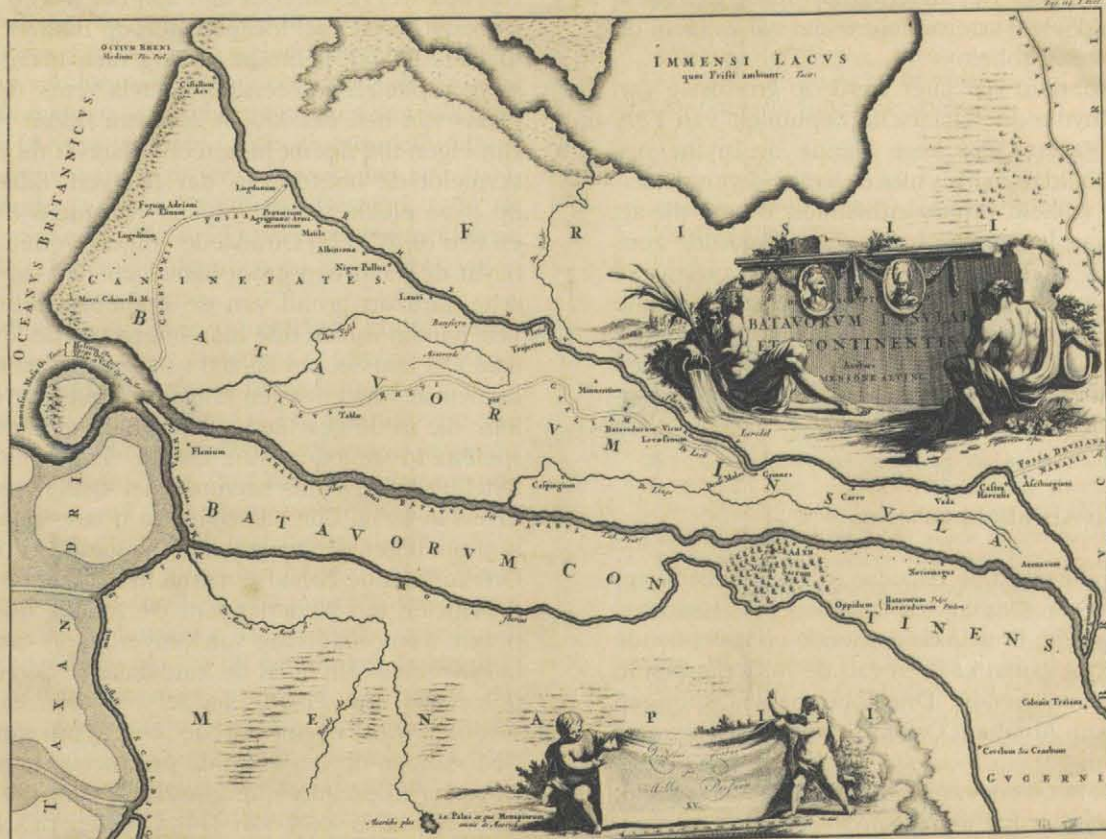
De stam der Bataven werd in de boeken der antieke historischrijvers, onder wie Tacitus, Plinius en anderen lovend beschreven. Zij woonden in het grensgebied tussen Gallië en Germanië, waren een deugdzaam volk en krachtige, behendige en over het algemeen trouwe bondgenoten van de Romeinen. Die ondervonden militair, vooral door hun ruitery, veel hulp van hen. De Bataven hadden een sterke vrijheidszin en namen hun besluiten in samenkomsten waar eenieder vrijheid van spreken had. Zij kozen en ontsloegen hun hoofdmannen bij acclamatie en beschouwden hun 'vorsten' meer als wijze raadgevers dan als 'bevel'-hebbers. Zij waren onder hun hoofdmann Claudius Civilis tegen de Romeinen in opstand gekomen, omdat zij zich in hun rechten en vrijheidszin beknot hadden gevoeld.

Cornelius Aurelius beschreef op grond van de klassieke bronnen al deze aspecten van de Bataven en van hun woongebied, het Bataafse Eiland. Dit strekte zich volgens hem uit vanaf de samenvloeiing van de Waal en de Maas bij Gorcum tot aan de zee. Hij zag in de Bataven de oorsprong en het roemrijk verleden van het Nederland van zijn tijd. Zoals de Romeinen er zich op beroemden de opvolgers der Trojaanse helden te zijn, zo wilden ook de jonge Nederlanden onder Keizer Karel een illustre verleden zoeken, de zogenaamde 'Bataafse mythe'.

Aurelius leefde in de jaren van de ontlukende vaderlandsliefde, de 'amor patriae' die we later bij Ortelius zullen terugvinden. Een bekend voorbeeld was de uitlating van de cosmopolitische Erasmus die gewend was de dingen vanuit Europees gezichtspunt te bekijken en een beetje meewarig neerzag op de 'Hollandse' zienswijze van Aurelius. Hij reageerde echter giftig op een uitspraak van Martialis over het gebrek aan ont-

2. Phillippus Cluverius, *Trium Rheni Alveorum, et populorum quondam accolentium accurata descriptio*, 1611

3. Menso Alting, *Descriptio Batavorum Insular et Continentis*, 1697 (Faculteit Geowetenschappen, Utrecht)

vankelijkheid voor poëzie van het 'Bataafs oor' (auris batava). In de *Adagia* schreef hij '[Hollandiam] Terram mihi semper celebrandam & venerandam; ut cui Vitae huius Initium debeam (de grond van Holland zal ik altijd in ere moeten houden, want ik dank aan haar mijn bestaan).³

Hoewel Aurelius in zijn *Cronijcke* de indruk wekt het roemrijk verleden voor de 'Hollanders' te reserveren, staat hij tegenover de eenheid der Nederlanden geenszins afwijzend. Hij droeg zijn *Cronijcke* op aan Karel, keizer van het Heilige Roomse Rijk van de 'Germaanse' natie, vroeg diens privilege, schreef voor hem een soort 'vorstenspiegel', *Opus Palmarum*, 1520, stond in de strijd tussen Gelre en Karel V duidelijk aan de kant van de Keizer en richtte in zijn *Diadema Imperatorum*, 1520, verwijten aan Frans I van Frankrijk dat deze zich ten onrechte tegen het keizerschap van Karel V verzette. In zoverre is de exclusieve, emotionele toewijzing van de Bataafse mythe door Aurelius aan 'Holland' minder radicaal dan het lijkt. Ortelius zou de XVII Provinciën der Nederlanden in het teken van de Bataafse mythe in kaart brengen.

Maar ook na de scheiding der Nederlanden in een Spaans gebied in het zuiden en een opstandige 'Republiek der VII Provinciën' in het noorden bleek de Bataafse droom een alleszins bruikbare leuze. De

Republiek heeft het monopolie van de mythe voor zich opgeëist en er op twee manieren gebruik van gemaakt. In de eerste plaats beschouwde zij de opstand van Civilis tegen Romeins onrecht als een rechtvaardiging en bevestiging van haar eigen strijd tegen Spanje. In het eeuwigdurende conflict tussen de staatsgezinden en de stadhouders, tussen de 'Loevensteinse factie' en Oranje, dat heel de geschiedenis van de Republiek vergiftigde, zagen de staatsgezinden voorts de oude Bataafse vergadering en besluitvorming als een motivering van het soevereine recht van de provinciale en generale staten. Niemand heeft dit argument en dit beroep op de mythe met groter kracht verdedigd dan Hugo de Groot. In zijn *Tractaet vande Ovdtheit vande Batavische nu Hollandsche Republiek*⁴ zegt hij in de opdracht aan de Staten van Holland: 'Deeze mogentheit der Staaten is geweest de grondslag der Republyk, de toevlucht en de bescherming van gelykmatig recht, de teugel der vorstelyke hoogheit [...]. Onder dit bestier der Staaten is die eertyds, en nu wederom so wydvermaarde vryheit der Batavieren, door de zwaarste stormbuyen tot in deeze gelukkige tyden doorgezeilt'. En hij bevestigt elders⁵ dat 'geduyrende meer als duysent seven hondert jaeren de Bataviërs nu Hollanders genaemt ghebruyckt hebben de selve regeringhe waervan de hoochste macht gheweest zy by

de Staten'. Dit was de derde keer dat de Bataafse mythe voor de actuele politiek bruikbaar bleek. Ditmaal als propaganda voor de 'regieringhe van de treffelicxten', 'Uvver Ed[elen] voorouderen', dat wil zeggen: de Staten van de Republiek.

Bijna twee honderd jaar later werd op grondslag van de Bataafse mythe de 'Bataafsche Republiek' van 1795 tot 1806 geboren. Deze keer diende de mythe opnieuw de vrijheid, maar nu niet de vrijheid van de staten, doch de vrijheid van de individuele burger die als enige basis van legitimatie het recht aanvaardde zonder beperking te kiezen en gekozen te worden; 'le droit de l'homme et du citoyen'. De Bataafse mythe ging echter in rook op in het unitaire 'Koninkrijk der Nederlanden' in 1814. Zij zou voortaan alleen nog een nostalgische reminiscentie zijn, zonder politieke boodschap of lading.

De kaart van Abraham Ortelius

In de kartografie werd de Bataafse mythe overeenkomstig het motto van Ortelius 'Geografia oculus Historiae' zichtbaar gemaakt. Er is in de zestiende en zeventiende eeuw een groot aantal kaarten van de Nederlanden in de Oudheid verschenen. Drie kaartmakers springen hier naar voren: Abraham Ortelius, Philippus Cluverius en Menso Alting.

Ortelius heeft het werk van Cornelius Aurelius gekend, hoewel het een halve eeuw eerder verschenen was. Aan de achterzijde van de kaart van Holland in het *Theatrum* schrijft hij: 'De eadem [Hollandia] vide Historiam batavicam Gerhardi Geldenhaurii & Cornelii Aurelii; item Petrum Divaeum, sed ante omnes Had[rian]i Iunii Bataviam'. In het boek van Hadrianus Junius *Batavia*⁶ komt geen kaart voor. De kaart van Petrus Divaeus⁷ bevat geen toespelingen op de Bataafse mythe. Gerard Geldenhauwer uit Nijmegen was een tijdgenoot van Aurelius die veel over de Bataven geschreven heeft en fel tegen de zienswijze van Cornelius Aurelius polemiseerde. Het Bataafse Eiland strekte zich volgens Geldenhauwer in oostelijke richting tot voorbij Nijmegen uit en de Bataafse mythe was volgens hem een Gelderse aangelegenheid. Hij heeft de Amsterdamse kartograaf Willem Crook een kaart van het Bataafse Eiland laten tekenen die helaas verloren is gegaan⁸.

Dat Ortelius de betekenis van de Bataafse mythe aanvaardde, blijkt uit zijn kaart *Belgii Veteris Typus* van 1584 en 1594 (afb. 1). In de allereerste plaats blijkt het uit de teksten in twee cartouches. In de mooie cartouche rechtsboven met de opdracht aan de stad Antwerpen laat Ortelius een voor die tijd modern geluid horen, dat ten grondslag lag aan de 'Bataafse mythe'. 'Het vaderland' wordt door Ortelius in de tijd teruggeplaatst naar de Klassieke Oudheid ('Patriam restitutam') en in het ovale randschrift staat geschreven: 'ik weet niet met welke aantrekkelijkheid de geboortegrond eenieder in zijn greep heeft, maar ik weet wel dat niemand hem kan vergeten'. In de cartouche linksonder wordt het nog aangedikt. De Zeeuw Hugo Favolius, vriend van Ortelius, schrijft hier in een vers: 'Ortelius heeft de monumenten van het Nederlands verleden weer opgedoken uit de antieke historieschrijvers. Nederlander,

verzamel de eerste zaden van uw geboortegrond en zie toe van welke oude stam u een nieuwe loot bent'. Het lijkt wel of Aurelius hier aan het woord is.

De kaart bevat veel toespelingen op Batavia. De naam 'Bataafs Eiland' gebruikt hij nog niet, maar met massieve kapitalen graveert hij 'Batavia Vetus' op de juiste plaats van het 'eiland'. De rest van noord Holland in zijn eigen tijd noemt hij terecht 'Batavia recentior'. Hij vermeldt de hoofdplaats der Bataven 'Batavodurum' op twee plekken: een volgens Ptolemeus bij Gorcum en een bij Wijk bij Duurstede volgens Aurelius. Verder bevat de kaart een groot aantal notities van geografische aard op grond van de Romeinse schrijvers: de vele namen van de drie mondingen van de Rijn, het kanaal van Drusus, het kanaal van Corbulo en een aantal Romeinse versterkingen langs de linker oever van de Rijn, die in de geschiedenis der Bataven een grote rol spelen. In de buurt van Leiden (Lugdunum) plaatst Ortelius het 'Nemus sacrum' (het heilig woud) waar Civilis in 69 na Chr. zijn stam- en bondgenoten bijeenriep om tegen de Romeinen in opstand te komen.

Ortelius ziet de Bataafse mythe in het teken van de VII Provinciën der Nederlanden. De tot het noorden beperkte territoriale visie van Cluverius en van Alting is hem vreemd. Hij heeft de zuidelijke Nederlanden zelf ook nooit verlaten. Als model voor zijn kaart *Belgii Veteris Typus* neemt hij de overzichtskaart van de Nederlanden op basis van de provinciekaarten van Van Deventer⁹: dezelfde vorm, hetzelfde stuk zee en Engeland, hetzelfde deel van Duitsland en dezelfde coördinaten in lengte en breedte. Hij bewijst hiermee dat 'patria' voor hem nog altijd het rijk van Keizer Karel is.

Deze kaart van Ortelius heeft een dominerende invloed uitgeoefend op de latere kaarten van Nederland in de Romeinse tijd. Er zijn minstens zeven nauwkeurig gekopieerde nabootsingen van zijn kaart bekend.

De kaarten van Philippus Cluverius en van Menso Alting

Van de uit Danzig afkomstige Philippus Cluverius (1680-1623)¹⁰ is bekend dat hij zich letterlijk dood gewerkt heeft met het opmeten van belangrijke gebieden in Europa. Vooral zijn kaart van 'Germania antiqua' vond veel erkenning. Hij noemde dat 'opmeten met de voeten'. Hij gaf in 1611 in het Latijn een boek uit dat lang na zijn dood in 1709 en 1719 in het Nederlands werd heruitgegeven: *Batavische Oudheden, ofte verhandeling van P. Cluverius over de drie uitlopen, en monden van den Rhijn, mitzgaders, wegens de vijf volken die eertijds aan deselve gewoont hebben, te weten Toxandren, Batavieren, Caninefaten, Frisen en Marsacen* - 's-Gravenhage: Engelbregt Bouquet, 1709. In de drie uitgaven verscheen vrijwel hetzelfde kaartje *Trium Rheni Alveorum, et populorum quondam accolentium accurata descriptio*¹¹ (afb. 2). Het is het oudste gedrukte kaartje van de Republiek der VII Provinciën na de scheiding der Nederlanden, dat geprojecteerd is in de Oudheid en in het teken staat van de Bataafse mythe. Het vertoont een treffende gelijkenis met het eerste kaartje van de Republiek dat wij kennen¹² en bevat veel gegevens over de Bataven. Het 'Batavorum Insula' staat ingetekend. De zuidgrens van Batavia is

de Maas (Mosa flumen terminus agri Batavi). Daarboven ligt een oevergebied dat door de Bataven wordt bewoond maar eigenlijk in Gallië ligt (Batavorum agri in ripa Galliae). Voorts een bedding van de Rijn die door Claudius Civilis werd verlegd door het slopen van de dijk van Drusus om Batavia tijdens de opstand tegen de Romeinen te beschermen tegen aanvallen uit het zuiden (Alveus in quem Civilis Rhenum effudit). Al deze gegevens voegde hij in omstreeks het jaar 1611, aan het begin van het Twaalfjarig Bestand, toen de strijd tegen Spanje en de strijd tussen staatsgezinden en Oranje, ofwel de 'rekkelijken' en de 'preciezen', volop in de actualiteit stond.

Menso Alting (1636-1713), de erudiete burgemeester van Groningen en groot beoefenaar van de geschiedenis, ontwierp maar liefst zestien kaarten van Nederland in de klassieke Oudheid. Deze kaarten verschenen in *Mensonis Alting Notitia Germaniae inferioris antiquae quae hodie est in Ditione VII Foederatorum* - Amstelaedami: apud Henricum Wetstenium, 1697¹³. Vier daarvan bevatten in de titel nogmaals uitdrukkelijk de toevoeging dat zij in het heden tot de Zeven Provinciën behoren (hodie in ditione VII Foederatorum). Menso Alting heeft een kaart speciaal gewijd aan het 'Eiland der Bataven' - in dit verband de belangrijkste - *Descriptio Batavorum insulae et continentis*. Het is een fraaie, interessante kaart. De cartouche is getekend en geëst door F. Goeree en de twee putti houden een draperie op met de schaal 'Quadrans gradus seu Millia Passuum XV' (een vierde graad of vijftien-duizend passen)¹⁴(afb. 3). Het Bataafse eiland en het aangrenzend Bataafs vastelandgebied tussen Maas en Waal ('Batavorum continens') zijn met grote letters ingetekend vanaf de splitsing van Rijn en Waal tot aan de zee. Een groot aantal Romeinse nederzettingen langs de oude Rijn is aangegeven evenals de verlegging van de Rijnbedding door Claudius Civilis¹⁵. De 'Corbulonis Fossa' (tussen Lugdunum en de Maasmonding) en de 'Fossa Drusiana' bij de Nabalia flumen = IJssel staan ingetekend. Menso Alting plaatste het 'Nemus sacrum' (het heilig woud, zie bij Ortelius) tussen Waal en Maas op de hoogte van Grinnes (= waarschijnlijk Gorcum). Alle destijds beschikbare informatie van de antieke auteurs wordt op de kaart vermeld met aanduiding van de bron. Zelfs de Tabula Peutingeriana, die eigenlijk geen kaart is, wordt als bron genoemd.

Cluverius was de eerste die voor de jonge staat der Zeven Provinciën op de Bataafse mythe in een kaart beslag zou leggen. Menso Alting zou er een traditie van maken tot op de huidige dag.

NOTEN

1. Shirley, R.W., *The Mapping of the World. Early printed World Maps*. Londen, 1983, no.37, blz. 42.
2. Door F. le Petit, Dordrecht: Jacob Cannin, deel 1; het tweede deel behandelt de Nederlandse opstand. Zie over Aurelius: K. Tilmans, *Aurelius en de Divisiekronek van 1517. Historiografie en humanisme in Holland in de tijd van Erasmus*. Hilversum, 1988.
3. *Adagia*, IV,VI.
4. Editie 's-Graven-Hage, Hillebrant Jacobsz, 1610. Ook in de editie *Verhandeling van de Oudheid der Batavische nu Hollandsche Republiek* - Haarlem: Adriaen Roman, 1641.
5. Idem, blz. 46/47.
6. Junius, H. (Adriaan de Jong, 1511-1575), Batavia. In qua praeter gentis et insulae antiquitatem, originem, decora, mores aliaque ad eam historiam pertinentia declaratur quae fuerit vetus Batavia [...]. - Leiden: Plantijn, 1588.
7. Divaeus, P., *De Galliae Belgicae antiquitatibus Liber I, statum eius quem sub Romanorum imperio habuit complectens*, Antwerpen: Plantijn, 1584.
8. Huussen, A.H., Willem Hendricxz. Croock, Amsterdams Stadsfabriekmeester, Schilder en Kartograaf in de eerste helft van de zeventiende Eeuw, *Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum* 1972, vol. LXIV, blz. 35.
9. Van der Heijden, H.A.M., *Oude kaarten der Nederlanden 1548-1795*, Alphen aan den Rijn, 1998, kaart 10.
10. Idem, Philippus Cluverius and Dutch Cartography. An introduction, *Quaerendo* 32 / 3 - 4, 2002.
11. Schaal ca 1: 1.600.000, 17,5x23,5 cm.
12. Van der Heijden, H.A.M. en D.I. Blonk, *De kaart van de Republiek der VII Provinciën, 1615-1797*, Alphen aan den Rijn, 2004, kaart 1 (in voorbereiding).
13. *Descriptio secundum Antiquos Agri batavi & fristii, una cum Conterminis* (...) - Amsterdam: H. Wetstein, 1697. Zij werden later ook opgenomen in François Halma, *Tooneel der Vereenigde Nederlanden, geopent in een historisch, genealogisch, geografisch en staatkundig Woordenboek*. En na deszelfs overlijden vervolgt door Mattheus Brouërius van Nidek - Leeuwarden: Hendrik Halma, 1725, deel 2.
14. Schaal ca 1: 4.00.000; 32x42,5 cm.
15. Zie 'Alveus in quem Civilis Rhenum effudit' bij Cluverius.

SUMMARY

The Batavian Myth in Cartography / H.A.M. van der Heijden

From Saturday 18th September 2004 through Sunday 9th January 2005, Museum Het Valkhof in Nijmegen will present an Exhibition called 'De Bataven', showing the historical, archaeological, literary and cartographical aspects concerning the Batavian people from the beginning of our age. An ample book publication on the subject will appear. As an introduction to the exhibition the present article gives a concise synopsis of the way the Batavians are shown in maps.

Lowie Brink

Een zee zo zwart als de nacht: De geologische schoolwandkaart van Noord-Holland van W. Kloeke

Dr.ir. L.E.S. Brink is eigenaar van antiquariaat De Wereld aan de Wand, dat gespecialiseerd is in schoolwandkaarten.

Bij een eerste blik op de schoolwandkaart van de provincie Noord-Holland van W. Kloeke, 'Hoofd der Openbare School te Schagen', loopt de beschouwer het risico overvallen te worden door een gevoel van vervreemding. De bont gekleurde provincie wordt van alle kanten belaagd door gitzwarte zeeën, door lithografisch aangebrachte zwarte inkt. Als in een ruimtekaart van een buitenaards lichaam lijkt Noord-Holland te zweven in het niets, omgeven door zijn manen Onrust, Texel, Wieringen en Marken. Was dit schoolhoofd zo gewend te tekenen op zwarte schoolborden, dat hij ook op papier een zwarte ondergrond wenste te zien? In dit artikel wordt beschreven hoe de totstandkoming van deze kaart uit 1888 werd beïnvloed door drie nieuwe ontwikkelingen in de kartografie van de 19de eeuw.

1. W. Kloeke op twee tijdstippen in zijn leven (foto's uit Kloeke, 1986).

2. Geologische schoolwandkaart van 'Noord-Holland (tot Texel)' van W. Kloeke (tweede druk, 1905, 162 x 123 cm, privé-collectie auteur).

3. Zwarte schoolwandkaart van Nederland van C.A.C. Kruyder (achtste druk, 1905, 176 x 149 cm, privé-collectie auteur).

De in de tweede helft van de 19de eeuw steeds meer toegepaste techniek van de kleurenlithografie bleek zeer geschikt te zijn voor het drukken van schoolwandkaarten. In recensies van deze kaarten in tijdschriften uit die periode komt men echter regelmatig kritische en verontruste geluiden tegen over het kleurgebruik in lithografisch gedrukte kaarten. Zo schreef een zekere H. van P. in een bespreking van de wandkaart van Limburg van Ver Straeten: 'Het deed mij genoegen dat de kaart het oog niet beledigt door stuitende kleuren, eene fout, die, als 't ware, ten spot van alle schoonheidsgevoel zich tot op den huidige dag op de meeste kaarten handhaafde.' (H. van P., 1892). De secretaris van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap, Timmerman, maakte zich druk over de kleuren in de *Schoolkaart van Europa* van Ten Have: 'de rivieren zijn, evenals de meren, zwart gekleurd; de finsche meervlakte ziet er uit alsof er een inktspot over was uitgestort.' (Timmerman, 1896). En

ook de altijd even kritische schoolgeograaf Niermeyer was slecht te spreken over de Nederlandse schoolkaarten: 'Het is toch een eerste eisch voor de school, dat het schoonheidsgevoel niet zoo zal worden gekwetst.' Weliswaar kwamen de 'gruwelijkheden van kleureffect' in de staatkundige schoolkaart van Nederland van Puls (eerste druk, 1849) bijna niet meer voor, maar 'de donkere tint voor Java' in de *Schoolkaart van Insulinde* van Schuiling 'maakt een onaangename indruk'. De 'afzichtelijke' *Schoolkaart van Europa* van Ten Have met zijn 'lugubere zwart der meren' kreeg natuurlijk van Niermeyer weer een veeg uit de pan. Ook de bij De Erven J.J. Tijl verschenen *Geologische Schoolkaart van het Koninkrijk der Nederlanden* van Kruyder, met een kleurkeuze verwant aan die van Kloeke's kaart, kreeg de volle laag: 'veel te bont van kleur, te erger omdat hier de geheele zee glimmend zwart is' (Niermeyer, 1902). Dergelijke vermaningen zijn wellicht voor Kloeke's kaart van Noord-Holland

uit 1888 te laat gekomen. Maar ook is mogelijk, dat de tijdschriften waarin deze kritische recensies verschenen, eenvoudig niet gelezen werden in het in een uithoek van het land gelegen Schagen.

Gemeenteschool te Schagen

Een van de taken van de in 1882 aangestelde hoofdonderwijzer van de gemeenteschool in Schagen, Willem Kloeke, was iets te doen aan de desolate toestand waarin de school verkeerde. De in Zwolle geboren Kloeke (1852-1934) had al veel ervaring opgedaan als onderwijzer (Zeist, Arnhem, Dokkum) en als hoofdonderwijzer (Weidum, Vreeswijk). Uit publicaties van en over Kloeke (Kloeke, 1986; Lambooy, 1991; Folkerts et al., 1993) komt het type van de veelzijdige, geleerde 19de-eeuwse schoolmeester naar voren: onderwijzer in hart en nieren, uitstekend verteller, zeer zorgvuldig en een brede belangstelling onder meer voor economie, geologie en talen (afb. 1). Bovendien hield de liberaal Kloeke er diverse vooruitstrevende ideeën op na. Het mag dan ook geen verwondering wekken dat de gemeenteschool in korte tijd weer op de rails was gebracht. Kloeke zal daarna meer tijd hebben kunnen besteden aan zijn nevenactiviteiten, en één daarvan was tekenen en schilderen. In zijn *Zwolsche Sketsies* (Kloeke, 1931) heeft hij het al uitgebreid over zijn in Zwolle gevolgde tekenlessen. Hij schilderde aquarellen en tekende schetskaartjes van West-Friesland met daarin afgebeeld het door hem bepleite kanaal van Enkhuizen naar Schagen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat hij zich ook bezig ging houden met de kaarten die op school werden gebruikt. Zijn eerste kartografische publicatie was de *Kaart van Noord-Holland (tot Texel) uitgegeven vanwege de Afdeling Schagen van het Nederlandsch Onderwijzers-Genootschap en opgedragen aan den Schoolopziener in het Arrondissement Helder Mr. M. Buchner*. De hechte band die Kloeke, ongetwijfeld een vooraanstaand lid van de afdeling Schagen, gedurende zijn leven met zijn geboortestad Zwolle heeft gehouden, zal er de oorzaak van zijn dat deze door en door Noord-Hollandse kaart in Zwolle door De Erven J.J. Tijl werd uitgegeven. Uit fondscatalogi van deze uitgever en uit *Brinkman's Alfabetische Lijst* kan worden afgeleid dat een eerste druk in 1888 verscheen (8 bladen, schaal 1 : 50.000), een tweede druk in 1905 (4 bladen, schaal 1 : 60.000, afb. 2) en een derde druk in 1911 (uitvoering gelijk aan tweede druk). De kleuren op de kaart zijn bepaald door de grondsoorten, in 1888 nog een noviteit, zodat de uitgever en ook Kloeke zelf spraken van een geologische kaart. Naast de zwarte zeeën valt ook het felgeel van duinen en geestgronden en het harde groen van de zeeklei op. Een kleurencombinatie waar men pas na enige tijd aan gewend raakt.

Vooruitgang

De *Kaart van Noord-Holland* (afb. 2) kan door de volgende drie in het oog springende typering worden beschreven. **Schoolwandkaart:** de kaart is bedoeld om te worden opgehangen in (Noord-Hollandse)

scholen. **Kleurenlitho:** het opvallende kleurgebruik in de steendrukkerij van De Erven J.J. Tijl. **Geologische kaart:** de verspreiding van de grondsoorten is het belangrijkste thema van de kaart. Hoewel het hier drie verschillende fenomenen betreft, hebben ze toch één duidelijk punt van overeenkomst (we beperken ons hier tot Nederlandse kaarten): alle drie zijn pas in de loop van de 19de eeuw tot ontwikkeling gekomen. Hieronder zal worden aangegeven op welke wijze de 19de-eeuwse vooruitgang op de drie genoemde gebieden de totstandkoming in 1888 van Kloeke's geologische schoolwandkaart heeft beïnvloed.

Schoolwandkaart: Het Onderwijzers-genootschap en zijne Instellingen

De oprichting in 1842 van het *Nederlandsch Onderwijzers-Genootschap* (N.O.G.) kan als een belangrijke gebeurtenis in de geschiedenis van de schoolkartografie worden beschouwd. Een van de doelstellingen van het Genootschap was de uitgave van geschikte leermiddelen te stimuleren (De Boer en Heinsius, 1892). Daartoe werden onder meer prijsvragen uitgeschreven, met als achterliggend idee dat een bekroonde inzending een grote kans zou maken door een uitgever op de markt gebracht te worden. Slechts drie van de twintig prijsvragen resulteerden echter in een bekroning, waarbij het opmerkelijk is dat twee van deze drie bekroningen schoolwandkaarten betroffen: in 1845 een kaart van Nederland en in 1848 een wereldkaart. In beide gevallen was H.F. Puls de auteur, een onderwijzer in Diemen, en beide kaarten werden in 1849 door J. Oomkens Jz., een pionier op dit gebied, in Groningen uitgegeven. Het N.O.G. was onderverdeeld in gewestelijke verenigingen, welke ook weer actief waren op het gebied van schooluitgaven. Zo gaf de actieve *Gewestelijke Vereeniging Noord-Holland* diverse, kleine *Landkaartjes voor schoolgebruik* uit, schreef een prijsvraag uit en bekroonde een *Kaart der Provincie Noord-Holland* van A. Koot Jr. en (wederom) H.F. Puls. Deze handgekleurde wandkaart in zes bladen (schaal ca. 1 : 94.500) werd al in 1848 uitgegeven, nog voor de officiële, provinciale overzichtskaart van C. Groll uit 1853 (Persman, 1986). De kaart van Koot en Puls was bedoeld voor gebruik aan de muur, maar is zo gedetailleerd, dat al op een meter afstand de kaartelementen in elkaar vervloeien. Deze overdaad aan gegevens wordt overigens vaak aangetroffen op schoolwandkaarten uit de 19de eeuw. De gewestelijke vereniging in Noord-Holland was weer opgesplitst in afdelingen, en één van de grotere daarvan was de in 1858 opgerichte 'Afdeling Schagen'. Deze laatste zal in de loop van de jaren '80 geconstateerd hebben dat er onder haar leden behoefte bestond aan een duidelijke wandkaart van Noord-Holland, en dat de enige, bestaande kaart die daarvoor in aanmerking kwam de bovengenoemde *Kaart van de Provincie Noord-Holland* was (nieuwe uitgave door H.F. Puls uit 1875). Waarschijnlijk vonden de leden deze kaart te klein en te gedetailleerd en/of misten ze geologische informatie, en besloten ze, in navolging van het Genootschap en de Vereeniging, zelf ook een schoolwandkaart te laten verschijnen. Een prijsvraag zal nu

echter niet nodig geweest zijn, aangezien een nog nieuw lid, ene W. Kloeke, al een interessant voorstel had gedaan: een wandkaart van bijna twee meter hoog, schaal 1 : 50.000, niet overladen en met grondsoorten.

Kleurenlitho: Op een zwarten grond

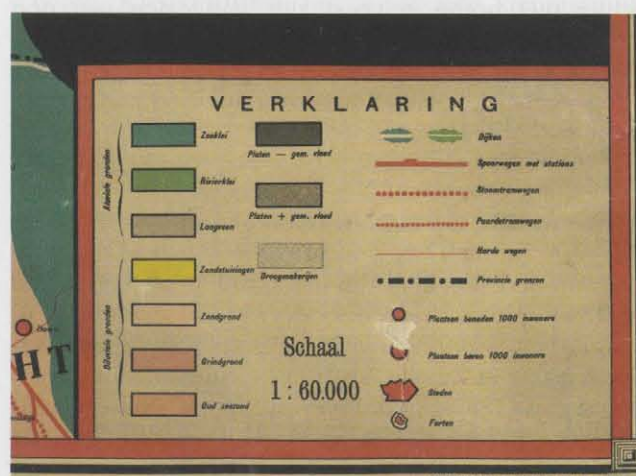
Eén van de bezoekers van een grote, door het N.O.G. in 1860 georganiseerde onderwijstentoonstelling in Amsterdam was ongetwijfeld C.A.C. Kruyder, hoofdonderwijzer in Zwolle, en later bestuurslid van dit genootschap (1887-1890). Een opvallende Duitse wandkaart van Europa van dr. C. Vogel moet Kruyder daar zijn opgevallen. Het materiaal van deze kaart was al opmerkelijk, met olieverf bedrukt wasdoek, maar vooral het kleurgebruik moet hem zijn bijgebleven: een groot aantal witte (niet bedrukte) punten (de steden) 'op een zwarten grond' (De Boer en Heinsius, 1892). Vier jaar later, in 1864, verschijnt bij De Erven J.J. Tijl in Zwolle een lithografisch gedrukte wandkaart van Kruyder getiteld *Schoolkaart van het Koninkrijk der Nederlanden* (negen bladen, schaal 1 : 200.000). Deze kaart zou in onderwijskringen bekend komen te staan als *De Zwarte Schoolkaart van Kruyder* (afb. 3). Uitgeverij Tijl was al actief vanaf 1777, onder meer met drukwerk voor handel en overheid, maar vooral na de intrede in de zaak van Willem Tijl in 1851 groeide het bedrijf, en werd het assortiment uitgebreid. Zo werden vanaf 1859 schoolwandkaarten in het fonds opgenomen, en vanaf 1884 leerboeken van de geograaf Schuiling. In de schoolkaart van Kruyder heeft het land een zwarte kleur, en de topografie een witte kleur: steden, duinen en spoorlijnen. De zeer ongebruikelijke zwarte landkleur zou later nog eens toegepast worden in een atlas van J. Mulder getiteld *Uit en Thuis* (Mulder (1885), Bibliotheek Vrije Universiteit Amsterdam, LK.11161gk: 000/od). De wandkaart van Kruyder heeft een vreemde, onheilspellende uitstraling, ondanks het feit dat de provinciegrenzen (rood) en het water (lichtgroen) nog wat kleur aan ons land geven. Volgens een fondscatalogus uit 1906 heeft de auteur in de achtste druk (1905) nog getracht door een 'wijziging in de keuze der kleuren' (steden en spoorlijnen rood, provinciegrenzen wit) de kaart een 'vriendelijker aanzien' te geven. Tevergeefs, kunnen we wel vaststellen, want: 'de bodem is zwart en de zee is groen gebleven'. In 1868 verscheen van Kruyder, wederom bij Tijl, een *Geologische Schoolkaart van het Koninkrijk der Nederlanden* (ook in negen bladen, schaal 1 : 200.000). Om de grondsoorten te onderscheiden is het land nu bont gekleurd. De zee heeft Kruyder, gewend aan het gebruik van de zwarte kleur voor grote kaartvlakken, 'glimmend zwart' gemaakt. Dezelfde kleuren vinden we terug in zijn geologische *Nieuwe Schoolkaart van de Provincie Overijssel* uit 1875 (vier bladen, schaal 1 : 75.000). En aangezien ook in die tijd al werd vastgehouden aan het principe, dat verschillende wandkaarten met elkaar in overeenstemming moeten zijn wat betreft hun inkleuring, zal Kloeke voor zijn geologische kaart van Noord-Holland gedwongen geweest zijn de kleuren op de wandkaarten van Tijl te gebruiken.

Alle hierboven genoemde wandkaarten van Kruyder en Kloeke zijn kleurenlitho's. De kleurkeuze in deze kaarten wordt wat minder buitenissig als we rekening houden met de stand van de techniek van de kleurenlithografie in de tweede helft van de 19de eeuw. Met de uitvinding van de lithografie in 1796 werd het voor het eerst mogelijk gekleurde vlakken te drukken. Kleurenlithografie werd vanaf ca. 1840 toegepast, maar stond in de jaren '60, de periode dat de wandkaarten van Kruyder ontworpen werden, nog in de kinderschoenen: 'Voor 1885 was het een geduchte onderneming zulk een kaart in kleuren te drukken' (Zondervan, 1898). De steendruk in slechts drie kleuren van de *Zwarte Schoolkaart* uit 1864 moest door Tijl worden uitbesteed aan drukkerij H.L. van Hoogstraten in Den Haag. Tevreden kunnen ze in Zwolle niet geweest zijn, aangezien de kaart nog vol druktechnische onvolmaaktheden zit. Het feit dat de kleurenlithografie rond 1860 zich nog in een pioniersfase bevond, is een verklaring voor het ongebruikelijke, experimentele karakter van de kleurkeuze in de kaarten van Kruyder en Kloeke. Daarbij dient bovendien bedacht te worden dat deze kaartauteurs geen kartografen maar drukbezette schoolhoofden waren. Ten slotte kan een andere, technische verklaring ook nog een rol gespeeld hebben. Het aantal benodigde drukstenen bepaalde in de kleurenlithografie vaak de financiële haalbaarheid van de kaartproductie. De geologische schoolkaart in negen bladen van Kruyder uit 1868 is in twaalf kleuren gedrukt (drie- en vierkleurensystemen zijn pas later toegepast) om een onderscheid te kunnen maken tussen alle grondsoorten. Dit zou in theorie 108 benodigde drukstenen betekenen (in de praktijk minder doordat niet alle kleuren op elk blad voorkomen). Het weglaten van de kleur blauw door voor een zwarte zee te kiezen was misschien noodzakelijk om de 'geduchte onderneming' toch te doen slagen.

Geologische kaart: De toestand ter plaatse

Als men zich verdiept in de beoefening van de geologie in de 19de eeuw, dan stuit men al snel op de naam W.C.H. Staring, *Vader der Nederlandsche Geologie* (Van Baren, 1908). Eén van zijn bekendste werken is de *Geologische Kaart van Nederland* (1858-1867). Deze kaart was door Staring bedoeld als een eerste aanzet, maar zou nog tot het verschijnen van de eerste kaarten van de 'Rijks Geologischen Dienst' in 1925 de voornaamste bron van geologische informatie blijven. Dit ondanks het feit dat na enige tijd duidelijk werd, dat deze kaart diverse onjuistheden bevatte (Lorié, 1891). Het toevoegen van spoorwegen en kanalen in de tweede druk uit 1889 veranderde daar niets aan. De geologische informatie in Starings kaart, inclusief de onjuistheden, vindt men weer terug in een groot aantal navolgingen. De geologische schoolkaart van Nederland van Kruyder uit 1868, vrijwel direct verschenen na de complete uitgave van Starings kaart, is daar een voorbeeld van. Ook Kloeke heeft voor zijn wandkaart van Noord-Holland de geologische gegevens van Staring nauwkeurig overgenomen. Maar van een slaafse navolging is hier echter zeker geen sprake. In een fondscatalogus van Tijl uit 1931 wordt dit als volgt omschreven: 'In gevallen, waarin omtrent bo-

demgesteldheid enz. onzekerheid bestond, heeft de bewerker vaak persoonlijk de toestand ter plaatse opgenomen. Hierdoor werd een groote mate van nauwkeurigheid verkregen.' Dat dit geen loze aanbeveling was, laat een vergelijking van de twee genoemde kaarten zien. Kloeke heeft bijvoorbeeld sommige stukjes zeeklei (volgens Staring) veranderd in laagveen (afb. 4). Een ander voorbeeld is de verandering van een strook diluviaal zand (volgens Staring) tussen Naarden en Muiderberg in zeeklei. Met behulp van modernere kaarten (de *Kleine Geologische Overzichtskaart van Nederland*, schaal 1 : 600.000 van de Geologische Stichting uit 1947 en de *Bodemkaart van Nederland*, schaal 1 : 200.000 van de Stichting voor Bodemkartering uit 1960) kan vastgesteld worden dat de genoemde en andere aanpassingen inderdaad verbeteringen waren. Overigens zijn voorbeelden van het omgekeerde (een verandering blijkt geen verbetering) ook aan te geven, maar deze zijn in de minderheid. Een groot aantal van dergelijke aanpassingen zal gebaseerd zijn op door Kloeke persoonlijk uitgevoerd bodemonderzoek. Hij spreekt zelf van een 'nuttig maar zeer omvangrijk werk' en verder, niet onterecht, van een *Nieuwe geologische kaart van Noord-Holland* (Lambooij, 1991). Rond 1890 was er waarschijnlijk geen andere kaart met een zo nauwkeurige aanduiding van de grondsoorten in Noord-Holland. Het is dan ook des te opmerkelijker dat in de tweede druk (1905) van deze geologische kaart een storende fout is geslopen in de 'Verklaring' (afb. 5). De relatief jonge grondsoorten 'zandstuivingen' en 'oud zeezand' worden namelijk bij de 'diluviale gronden' gerekend, en niet bij de 'aluviale gronden' (zoals bij Staring, Kruiden en anderen). Een fout die niet verklaard kan worden door een verkeerde plaatsing van de accolades. In de eerste druk (1888) is deze fout niet aanwezig, aangezien daar de grondsoorten niet worden toegewezen aan een van deze twee tijdvakken. Had Kloeke die toewijzing maar wel gedaan

5. 'Verklaring' van de Noord-Holland-kaart (1905) van Kloeke; de toewijzing van de grondsoorten aan 'aluviale gronden' en 'diluviële gronden' is foutief.

De Leidse hoogleraar chemie met specialisatie geologie, J.M. van Bemmelen, met wie Kloeke overlegd heeft bij het ontwerp van de eerste druk, had hem in dat geval nog op het rechte pad kunnen brengen. We kunnen eruit afleiden, dat ook een zorgvuldig man als Kloeke wel eens een steek kon laten vallen.

Getekend door de tijd

De schoolwandkaarten van Kloeke en Kruyder zullen altijd buitenissig blijven overkomen, zowel op de liefhebber van oude kopergravures als op de door de producten van de moderne kartografie verwende kaartgebruiker. In het bovenstaande is echter aangetoond dat deze kaarten kunnen worden gezien als echte voortbrengselen van hun tijd, de tweede helft van de 19de

4. Fragment van de Noord-Holland-kaart (1905) van Kloeke; in drie gebieden tussen Hoorn en Alkmaar (aangegeven door K) is de zeeklei uit Starings kaart veranderd in laagveen.

eeuw. Een tijd waarin onderwijzers noodgedwongen, zonder ervaring met de techniek van de kleurenlithografie, en gebruikmakend van de nog gebrekkige kennis van onze bodem, de eerste Nederlandse schoolwandkaarten ontwierpen.

Waardering

Kaartvergelijking laat zien dat Kloeke de topografie van de kaart van Noord-Holland nauwgezet van de topografische en militaire kaart (TMK, 1850-1864) op de schaal 1 : 50.000 heeft overgenomen. Zijn tijdens wandelingen opgedane kennis van de lokale omgeving (eerst Schagen, later Haarlem) zal hij daarbij echter ook gebruikt hebben. De eerste druk van de kaart is rijk aan details, die alle weer nauwkeurig zijn verwerkt in de opnieuw getekende, tweede druk uit 1905. Bovendien zijn aan deze tweede druk nog diverse gegevens toegevoegd: een eenvoudige duintekening, arcering van de circa 90 droogmakerijen, 'paardetramwegen', Zuidwest-Friesland en meer 'harde wegen'. Ondanks al deze inhoud is de kaart op een afstand nog goed bruikbaar, en is er geen sprake van een 19de-eeuwse overdaad. Natuurlijk heeft de kaart ook haar zwakke kanten. Genoemd zijn reeds de functionele, maar lelijke kleuren en de foutieve aanduiding van de geologische tijdvakken. Texel, Vlieland en Terschelling zijn niet of gedeeltelijk afgebeeld, en de provinciegrens met Zuid-Holland is onduidelijk, zodat de provincie niet duidelijk naar voren komt. Een graadnet ontbreekt en de duintekening lijkt op een soort grenslijn tussen duinen en geestgronden. Echter, niet vergeten mag worden dat voor onderwijzers als Puls, Kruyder en Kloeke het vervaardigen van schoolkaarten slechts een nevenactiviteit was: 'Vaak werd het werk aan een leerboek of atlas onder moeilijke omstandigheden verricht. ... En we dienen respect voor hun initiatieven te tonen. Goed of slecht, het creatieve element in het werk verdient waardering.' (Koeman, 1985).

Aardriekskunde

Zoals eigenlijk wel te verwachten valt van een veelzijdige, geleerde schoolmeester is Kloeke op diverse terreinen actief geweest. In zijn Schagense periode zat hij in het bestuur van de Westfriese Kanaalvereniging, die de aanleg van een kanaal van Enkhuizen naar Schagen propageerde. Vanaf 1893 tot aan zijn pensionering in 1921 was hij 'hoofd eener openbare school voor ULO' in Haarlem. Diverse atlassen en kaarten heeft Kloeke in deze periode nog vervaardigd. Bij W.E.J. Tjeenk Willink in Zwolle verscheen in 1898 een staatkundige *Kaart van Nederland* (negen bladen, schaal 1 : 200.000), twee notitie-atlassen (1895, 1897) en een schoolatlas (1901). De notitie-atlassen zijn diverse keren herdrukt, en zijn nog bijna 70 jaar lang (tot 1964) verkrijgbaar geweest. Bij een uitgever in Haarlem, maar wel weer een Tjeenk Willink, verscheen onder meer een *Wandelkaart van Haarlem en Omstreken* (1898). Na zijn pensionering publiceerde Kloeke aardriekskundige artikelen in de *Oprechte Haarlemsche Courant*, onder meer in 1922 een reeks van artikelen, alle voorzien van schetskaart-

jes, onder de titel 'Een reis naar de [wadden]eilanden'. Kloeke bleef in Haarlem wonen, maar voelde zich steeds verbonden met Overijssel en Zwolle. Hiervan getuigen zijn in Zwols dialect geschreven verhalen, die later zijn gebundeld onder de titel *Zwolsche Sketsies* (Kloeke, 1931). Opmerkelijk is dat zijn zoon, prof. G.G. Kloeke, nog onderzoek heeft verricht op het gebied van de Oost-Nederlandse dialecten. In *Zwolsche Sketsies* schrijft Kloeke over zijn ontvangen aardriekskundelessen: 'Aardriekskunde beston hierin, dā-w' naemen van steden en revieren op riechies-of van buuten leeren en diie stippen en streepen ook wel ies op 'n kaerte anwezen. Van vertellen en uitleggen kwam niks in; 't was meer dan saai!' De aardriekskundelessen van Kloeke zelf zullen ongetwijfeld interessanter geweest zijn, ook al heeft hij daarbij af en toe een kaart gebruikt, die het schoonheidsgevoel van de leerlingen niet zal hebben aangesproken.

Met dank aan mw. drs. A.H. Ruitinga voor enkele aanvullingen.

LITERATUUR

- Baren, J. van, *De bodem van Nederland*. - Amsterdam : S.L. van Looy, 1908.
- Boer, H.F. de en A. Heinsius, *Het Nederlandsch onderwijzers-genootschap en zijne instellingen 1842-1892*. - Amsterdam : Swildens, 1892.
- Folkerts, J. et al. (red.), *Overijsselse biografieën*, deel 3. - Amsterdam, Meppel : Boom, 1993.
- Kloeke, W., *Zwolsche Sketsies*. - Zutphen : W.J. Thieme, 1931.
- Kloeke, W., *Zwolsche Sketsies*, met een woord vooraf en een nawoord van P. Bloemhoff-de Bruijn. - Kampen : IJsselakademie, 1986.
- Koeman, C., Een bibliografie van de in Nederland en Nederlands-Indië uitgegeven atlassen in de periode 1880-1940. - In: *Kartografisch Tijdschrift* XI (1985) 3, blz. 29-34.
- Lambooij, H., *Een eeuw schipperen: De omstreken kanalisatie van West-Friesland*. - Schoorl : Pirola, 1991.
- Lorié, J., Overzicht van hetgeen er in ons land nog te doen valt op geologisch gebied. - In: *Tijdschrift van het Kon. Nederlandsch Aardriekskundig Genootschap*, 2e reeks VIII (1891), blz. 575-594.
- Mulder, J., *Uit en Thuis: Eerste Atlas voor de Volksschool*. - Groningen : Noordhoff & Smit, 1885.
- Niermeyer, J.F., De tentoonstellingen in Antwerpen en in Amsterdam. - In: *Tijdschrift van het Kon. Nederlandsch Aardriekskundig Genootschap* XIX (1902), blz. 856-869.
- P., H. van, Wandkaart van Limburg. - In: *Het kanton Weert* 24 (1892), no. 43.
- Persman, J.R., De voorgeschiedenis van de uitgave in 1853 van de 'Kaart van de provincie Noord-Holland'. - In: *Caert-Thresoor* 5 (1986), blz. 33-39.
- Timmerman, J.A.C.A., Schoolkaart van Europa. - In: *Tijdschrift van het Kon. Nederlandsch Aardriekskundig Genootschap*, 2^e reeks XIII (1896), blz. 406-407.
- Zondervan, H., *Proeve eener algemeene kartografie*. - Leiden : J.M.N. Kapteijn, 1898.

SUMMARY

A sea as black as the night. The geological school wall map of North Holland by W. Kloeke / Lowie Brink

The colours in the geological school wall map *Kaart van Noord-Holland* (1888), especially the blackness of the seas, are very exceptional and give the map an unfamiliar appearance. Using existing topographic and geological maps as well as his own observations, headmaster W. Kloeke designed a wall map with many details without overloading it. The author describes how the ultimate realization of this map was influenced by three new developments in 19th-century cartography: school wall maps, colour lithography and geological maps.

@ la Carte

Deze rubriek vestigt de aandacht op bijzondere internet-sites met betrekking tot de historische kartografie.
 Tips: Elger Heere (e.heere@geog.uu.nl) of Martijn Storms (m.storms@geog.uu.nl).
 Via de website www.maphist.nl/ct/alacarte/index.html zijn alle hieronder vermelde links direct aanklikbaar.

Collectie Bodel Nijenhuis

Een bijzondere Nederlandse kaartenverzameling is de collectie Bodel Nijenhuis. Deze verzameling bevindt zich in de Universiteitsbibliotheek Leiden en wordt deels via het internet ontsloten. Het openingsscherm van de site (<http://ub.leidenuniv.nl/bc/cbn/>) leert ons dat het grootste deel van de collectie is verworven uit het legaat van de jurist J.T. Bodel Nijenhuis. Op de site is informatie te vinden over de omvang van de collectie, tentoonstellingen en de handbibliotheek. Er zijn twee keuzemogelijkheden waarbij kaarten bekeken kunnen worden. In de eerste plaats is dat bij 'Selecties'. Hier worden de eerste gedrukte wandkaarten van Schieland, Delfland en Rijnland behandeld, die vervaardigd zijn door Floris Baltharsz. van Berckenrode in de periode 1609-1616. Wanneer men één van deze kaarten wil bekijken, zal men opmerken dat de verschillende bladen van deze wandkaarten afzonderlijk aangeklikt kunnen worden, waarna het betreffende deel in meer detail zichtbaar wordt. Naast dit kaartdeel is een menu zichtbaar waarmee men over de kaart kan navigeren. Op het gekozen kaartdeel kan nog verder worden ingezoomd, waardoor nog meer details zichtbaar worden.

Ook bij de optie 'Beeldbank' kunnen kaarten bekeken worden. Deze werkt in grote lijnen op dezelfde manier als bij de Beeldbank Noord-Holland, waar we eerder over geschreven

hebben (CT 2001-1). Er is echter geen vrij zoekveld, maar invulvelden. Men kan zoeken op land, auteur, regio, plaats, kaarttype en atlas. Ook kan men de periode aangeven waarin men een kaart wil bekijken. In totaal zijn er tot op heden 131 gedigitaliseerde afbeeldingen opgenomen, waardoor ook weer de wandkaarten van de hoogheemraadschappen, zij het nu als totaalplaatjes. Meer dan de helft van de kaarten is zwart-wit, waarbij het niet altijd duidelijk is of de originelen ook zwart-wit zijn. Wanneer er voor een kaart gekozen is, kan men deze op drie zoomniveaus bekijken (mid, max en zoom). Daarbij moet opgemerkt worden dat de afbeelding onscherp wordt bij het verste niveau van inzoomen. Het laden van deze 'zoomapplet' gaat niet erg snel. Een ander minpunt is dat de kaarten niet in een apart scherm worden geopend, waardoor na het weggelijken van de kaart gelijk de hele site wordt afgesloten. Ook zijn er bij deze kaarten geen navigatieknoppen toegevoegd. Gebruik dus altijd de 'Back-/Terug' knop van de browser!

Deze site, die nog in ontwikkeling is, is een goed voorbeeld van een kaartencollectie die digitaal ontsloten wordt. Steeds meer bibliotheken en archieven ontsluiten op deze wijze hun (kaart)materiaal. Het is echter te hopen dat het digitaliseren van de collectie voor de Universiteit Leiden geen aanleiding is deze waardevolle kaartenverzameling van de hand te doen!

standard_yellow_html_header - Microsoft Internet Explorer

File Edit View Favorites Tools Help

Back Forward Stop Search Favorites Media Print

Address <http://www.etc.nl/2000/bc/cbn/result.htm?land=Antwerpen&jaarbottom=1650&jaarstart=1700®io=Antwerpen&plaats=Antwerpen&kaarttype=Atlas> Go

3 results

New search Main menu

	Map title	Antverpia	Country	Belgium
	Author		Region	
	Source	Stadsgezichten met verzen in drie talen	Place	Antwerpen
	Place publication		Map type	town scape
	Publisher	Wit, F. de		
	Year	1650-1700		
	Map title	Antverpia	Country	Belgium
	Author		Region	
	Source	Stadsgezichten met verzen in drie talen	Place	Antwerpen
	Place publication		Map type	town scape
	Publisher	Danckerts, D.		
	Year	1650-1700		
	Map title	Antverpia	Country	Belgium
	Author		Region	
	Source	Stadsgezichten met verzen in drie talen	Place	Antwerpen
	Place publication		Map type	town scape
	Publisher	Hoeje, R. van den		
	Year	1650-1700		

image size: mid max zoom

<http://ub.leidenuniv.nl/bc/cbn/>

Done Start Eudora - [In] 11:00:00 - CD Player A la Carte 2004-2 - Micro... standard_yellow_html...

Internet 5:23 PM

Inzendingen voor deze rubriek aan: drs. Lida Ruitinga, Bibliotheek Vrije Universiteit, Kaartenverzameling, De Boelelaan 1103, 1081 HV Amsterdam, fax (020) 444 5259, e-mail: A.H.Ruitinga@ubvu.vu.nl

Varia Cartographica

Verslag symposium *Indische kartografie*

Vorig jaar bestond het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap (KNAG) 130 jaar. Tal van festiviteiten en evenementen heeft deze gebeurtenis luister bij gezet. Ook de Werkgroep voor de Geschiedenis van de Kartografie (WGK) van de kersverse vereniging Geo-informatie Nederland hield in dit kader op 5 november 2003 een symposium over Indische kartografie. De organisatie van deze dag was in gezamenlijke handen van de WGK, het KNAG en de Bibliotheek van het Koninklijk Instituut voor de Tropen (KIT).

Laatstgenoemde instelling fungeerde als plaats van samenkomst voor de studiedag. Op het programma stonden vijf lezingen en een bezoek aan een kaartencollectie en tentoonstelling. Ondanks het alleszins aantrekkelijke programma was het met ongeveer vijftig bezoekers een bepaald matig bezochte studiedag te noemen. Meer deelnemers had de dag zeker verdiend, gezien ook de mooie entourage van het KIT. Na een welkomstwoord van WGK-voorzitter Marc Hamelers, werd de studiedag geopend door mr. Jan Donner, voorzitter van de Raad van bestuur van het KIT. De broer van onze Minister van Justitie stipte vooral het belang aan om als KIT te participeren in dergelijke symposia.

Dr. Paul van den Brink opende in de hoedanigheid van archivaris van het KNAG de rij sprekers met een lezing over de rol van het KNAG in de kartografie van Nederlands-Indië. Het kaartbeeld van dit gebied vertoonde in de 19de eeuw nog volop witte vlekken. Van overheidswege kwam in de loop van de eeuw een systematische kartering op gang. Het KNAG had echter geen toegang tot de karteringsresultaten en zag zich gedwongen om zelf kartografische kennis op te doen en deze te publiceren in een eigen tijdschrift. Met behulp van kaarten, die eenduidig en uniform werden vormgegeven, maakte men geografische beschrijvingen inzichtelijk. Hoogtepunt van de karteringsarbeid was de publicatie van de *Atlas van Tropisch Nederland* in 1938.

Als tweede spreker gaf drs. Pieter Broeders een toelichting op zijn onderzoek naar Gijsbert Franco van Dersfelden van Hinderstein (1783-1857) en diens kartografische arbeid. Deze 'vergeten kartograaf' vervaardigde tussen 1841 en 1843 een algemene kaart van de Nederlands Oost-Indische bezittingen. De kaart bestaat uit acht bladen, 26 bijkaarten, negen inzetkaarten, een beschrijving en een indexblad. De totale afmetingen waren maar liefst 160 x 240 centimeter. Broeders ging in detail in op de ontwikkeling van het kaartconcept, de gebruikte bronnen, het tekenwerk, de distributie en ontvangst van de kaart, die tot doel had de completering van het kaartbeeld en de bevordering van de geowetenschap, nationale eer en kennis. Hoewel de kaart veel kritiek oogstte, betrof het wél de eerste archipelkaart waarbij werd gestreefd naar een wetenschappelijke verantwoording van het kaartbeeld. Tevens bood de kaart het eerste gedrukte complete beeld van de Indische archipel.

Peter Levi, kaartbeheerder van het KIT, sprak vervolgens over de daar aanwezige koloniale kaartencollectie. Hij behandelde de historie van de in 1926 opgerichte kaartenverzameling. Begin jaren negentig van de vorige eeuw ving men aan met het hercatalogiseren van de collectie, die inmiddels via internet beschikbaar is: www.kit.nl. Op dit moment telt de collectie rond de 26.000 topografische en thematische kaarten en 800 atlassen, waarbij het zwaartepunt ligt op de voormalige Nederlandse koloniën. Plannen voor het digitaliseren van de collectie zijn in een vergevorderd stadium.

Tijdens de lunchpauze konden de studiedagdeelnemers en-

kele topstukken uit de verzameling van het KIT aanschouwen. Daarnaast bestond de mogelijkheid om het eerste handgesneden en handgebonden exemplaar van de *Grote atlas van Nederlands Oost-Indië* te bewonderen.¹ Rob van Diessen van Uitgeverij Asia Maior verzorgde daarbij het enthousiaste commentaar.

De kartografie van Nederlands-Indië stond centraal in de bijdrage van prof. dr. Ferjan Ormeling van de Universiteit Utrecht en één van de mede-auteurs van de *Grote atlas van Nederlands Oost-Indië*. Hij ging in op de karteringsgeschiedenis van vóór 1945. Tot 1850 was er in Nederlands-Indië geen sprake van een systematische kartering. Die nam pas een aanvang na het midden van de 19de eeuw; eerst volgde het economisch belangrijke Java en pas later de buitengewesten. De Indische kartografie genoot internationaal veel aandacht, dankzij de innovatieve methoden en de passende kartografische infrastructuur. Kartografische pareltjes zijn bijvoorbeeld de Residentiekaarten 1:100.000 en de *Atlas van Tropisch Nederland*. Ook paste men triangulatie, astronomische plaatsbepalingen en toponiemenstandaardisatie toe. Vooruitstrevend tot slot was voorts de reliëfweergave; de contouren gaf men een tijd lang weer vanuit een fictieve lichtbron. Deze methode, die men op gegeven moment liet varen, werd jaren later door het buitenland geïntroduceerd als 'uitvinding'!

Onderdeel van het symposium was een bezoek aan de fraaie tentoonstelling *In kaart gebracht met kapmes en kompas*.² Deze tentoonstelling werd ingeleid door drs. Arnold Wentholt, auteur van de gelijknamige tentoonstellingscatalogus. Wentholt behandelde vooral de diverse expedities van het KNAG. Rond 1870 kwamen overal in Europa geografische verenigingen van de grond, die zich onder meer gingen bezighouden met de ontsluiting van nog niet verkende gebieden. Ook bij het KNAG was al vanaf het moment van oprichting aandacht voor exploratie. Men maakte wereldwijde expedities, die lang niet altijd over rozen gingen. Veel expedities mislukten en ook waren er nogal eens persoonlijke wrijvingen. Zo boekte men in Nederlands-Indië relatief weinig succes. In Suriname daarentegen was het KNAG de motor van multidisciplinaire expedities en ontwikkelingen. De laatste expeditie van het KNAG ging in 1959 naar Nieuw-Guinea. Hoewel er twee bergtoppen beklommen werden, faalde men in het behalen van de tevoren vastgestelde doelen.

Na afloop van de lezingen kon men in woord en beeld kennisnemen van de vele door het KNAG uitgeruste expedities. De dag werd zoals gebruikelijk weer afgesloten met een lekker drankje en een hapje.

Marco van Egmond

NOTEN

1. Grote atlas van Nederlands Oost-Indië = Comprehensive atlas of the Netherlands East Indies / J.R. van Diessen ; F.J. Ormeling [et al.] ; begeleidingscommissie Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap/Royal Dutch Geographical Society Advisory Committee: P. van den Brink, F.J. Ormeling, J.W.H. Werner. - Zierikzee [etc.] : Asia Maior [etc.], 2003. - 1 atlas, 456 blz. : in kleur, ill., krt. ; 47 x 34 cm.
2. In kaart gebracht met kapmes en kompas : met het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap op expeditie tussen 1873 en 1960 / Arnold Wentholt (red.) ; eindred. Katie Oost en Marcel Vleugels. - Heerlen [etc.] : ABP [etc.], 2003. - 382 blz. : ill. ; 27 cm + 3 krt. - Uitgave n.a.v. het 130-jarige bestaan van het KNAG bij de gelijknamige tentoonstelling Amsterdam, Tropenmuseum, 31.10.2003 - 18.04.2004.

Tentoonstelling: Kaarten uitgelegd

De wisseltentoonstelling *Kaarten uitgelegd: hoe kaartenmakers de wereld verbeeldden* in het Universiteitsmuseum Utrecht is verlengd tot 29 augustus 2004 om zo meer scholen in de gelegenheid te stellen het thema in te passen in hun lesprogramma's. De tentoonstelling gaat over de kaart als interpretatie van de werkelijkheid. Aan de hand van historische en moderne kaarten, instrumenten en globes wordt de praktijk van de kartograaf in beeld gebracht en uitgelegd. Welke keuzes moet hij maken, hoe komt hij aan zijn gegevens en hoe brengt hij die over?

Kaarten maken is vooral de kunst van het weglaten. Het is onmogelijk om alles weer te geven. Wat op een kaart te zien is, hangt sterk af van de doelgroep van de kaart. Iemand die met de trein van A naar B wil, zal geen autowegenkaart ter hand nemen. Ook zullen actiegroepen die bepaalde natuurgebieden willen beschermen tegen de oprukkende stad heel andere kaarten op tafel leggen om hun verhaal te ondersteunen, dan projectontwikkelaars en bestuurders die andere belangen hebben.

In *Kaarten uitgelegd* staan vijf onderwerpen centraal: het wereldbeeld, de kaart van stad en land, de macht van de kaart, de kaart en de school, en de luchtfotografie. Interessant is hoe het probleem van de verschillende projecties inzichtelijk is gemaakt. Omdat de driedimensionale wereldbol op allerlei manieren geprojecteerd kan worden op een plat vlak, hebben in de loop der eeuwen verschillende projecties opgang gemaakt. Maar geen enkele projectie kan de werkelijkheid op de juiste manier weergeven. De beroemdste projectie is ongetwijfeld de Mercatorprojectie, speciaal ontwikkeld voor de scheepvaart. Mercator ging ervan uit dat constante koersen weergegeven moesten worden als rechte lijnen. Daarmee ontstond een beeld van de wereld dat door vele generaties als 'waar' werd beschouwd.

Mercator's projectie wordt nog altijd toegepast, maar volgens Unicef doet deze projectie geen recht aan 'rechtvaardige verhoudingen'. Het rijke deel van de wereld zou verhoudingsgewijs veel groter afgebeeld zijn dan het arme deel van de wereld. Bij de projecties van Peters, Robinson en Lambert en bij de kwadratische platkaart is gestreefd naar meer oppervlakte- en/of meer hoekgetrouwheid. Doordat al deze projecties op doorzichtig plexiglas zijn aangebracht, die over elkaar heen geschoven kunnen worden, zijn de verschillen goed te zien.

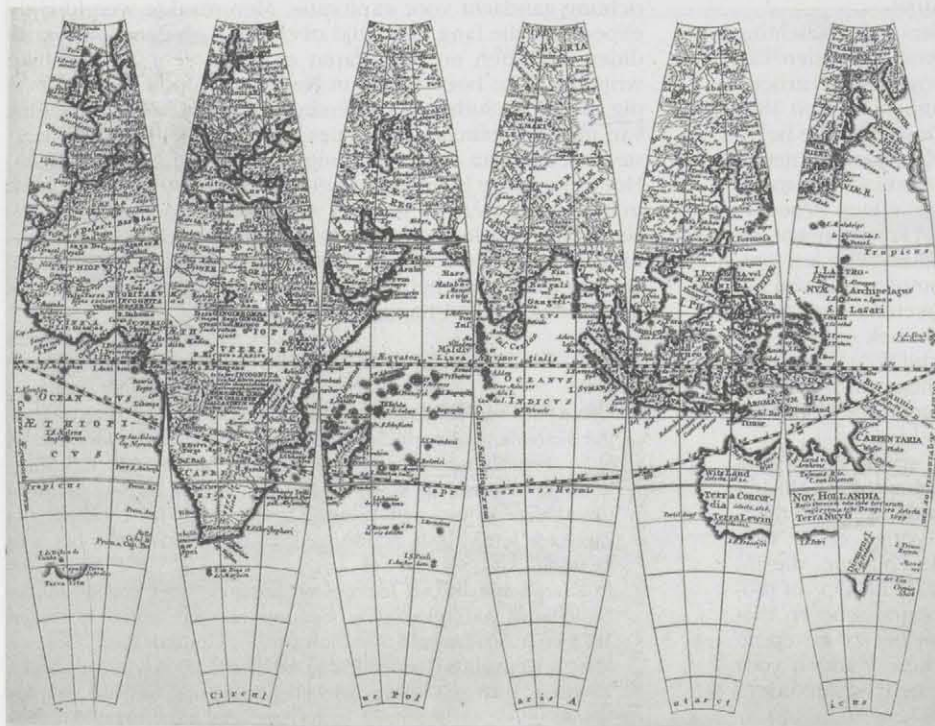
Een ander interessant fenomeen waar de tentoonstelling aandacht aan schenkt, is de politieke kartografie. Kaarten die doelbewust verkeerde of onvolledige informatie bevatten.

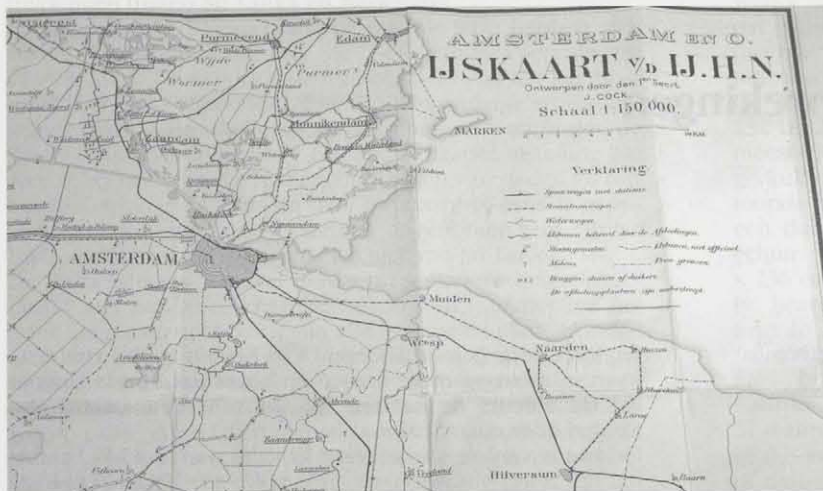
2. Oude kaart van Utrecht
Stadskaart van Utrecht, door J. van Deventer 1569-1570

Zo is er een Oost-Duitse stadskaart van Berlijn te zien, waarop West-Berlijn geheel buiten beschouwing is gelaten. Ook kan men zich verbazen over een kaart van Zuid-Afrika, verschenen in 1991, waarop uitsluitend blanke steden te vinden zijn en waarop een stad als Soweto ontbreekt. Een ouderwets uitzijnde kaart blijkt een constructie uit 1992 te zijn van in de historie nooit bestaan hebbend Groot-Kroatië, om zo na het uiteenvallen van Joegoslavië, de Kroatische gebiedsaanspraken kracht bij te kunnen zetten.

Hoewel er voor liefhebbers van oude kaarten wel wat te genieten valt, zoals de kaart van het Hoogheemraadschap Delfland van Cruquius (1712), kaarten van de stad Utrecht van Braun & Hogenberg (1569) en Joan Blaeu (1649), en de wereldkaart van Mercator (1569), moet de tentoonstelling het niet hebben van deze kostbaarheden. De aantrekkelijkheid wordt vooral bepaald door de educatieve opzet van de tentoonstelling. Geen gepronk dus met kartografische topstukken, maar een leerzame ontdekkingstocht langs de kartografische praktijk. Jammer genoeg is van *Kaarten uitgelegd* geen catalogus of begeleidend boek verkrijgbaar, bezoekers kunnen thuis dus niets nalezen. Aan te raden is dan ook de

1. Globe segmenten uit het
midden van de 16e eeuw

3. Ijskaart

Ijskaart van Amsterdam en omgeving, begin 20ste eeuw

website van het museum (www.museum.uu.nl) te bezoeken en het lesmateriaal voor het vak aardrijkskunde, dat speciaal voor leerlingen van de basisvorming van het voortgezet onderwijs is ontwikkeld, te downloaden. Dit lesmateriaal omvat een docentenhandleiding en opdrachten voor leerlingen. Hoewel dit materiaal lang niet aan alle facetten van de tentoonstelling aandacht schenkt, kan de bezoeker er wel z'n voordeel mee doen.

Ellen Kempers

Universiteitsmuseum, Lange Nieuwstraat 106, 3512 PN Utrecht. Tel. 030-2538008. Bereikbaar met bus 2/22 vanaf Centraal Station. Openingstijden dinsdag tot en met zondag van 11.00 tot 17.00 uur. Zie ook: www.museum.uu.nl.

4. Instrument
Meetinstrument; Hollandse Cirkel 1785

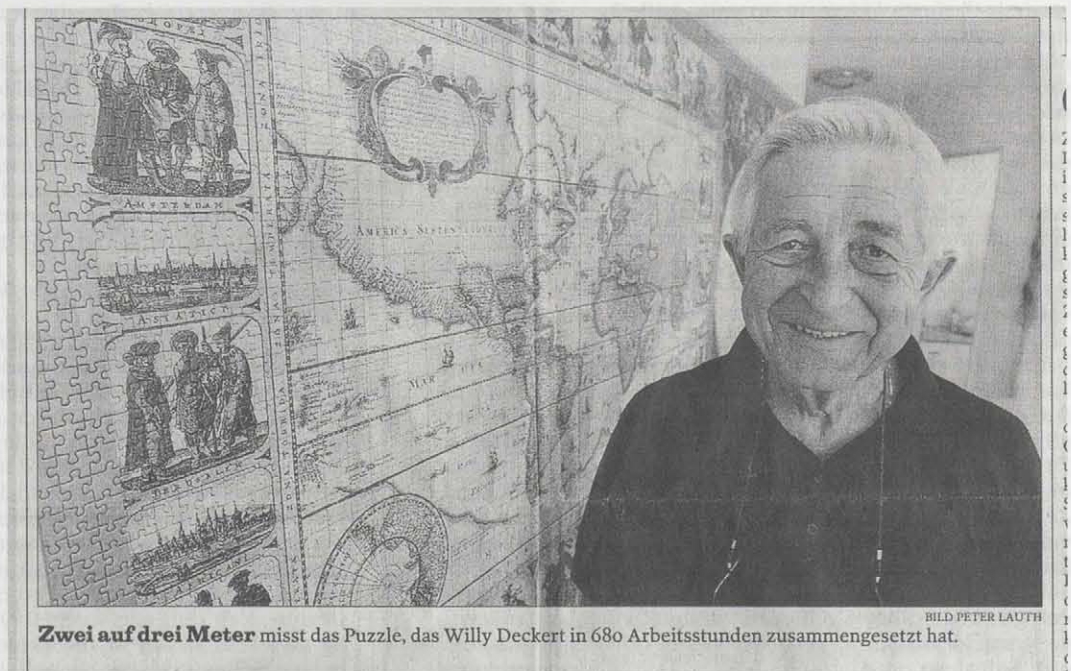
De grootste puzzel ter wereld

Markus Oehrli stuurde de redactie een krantenbericht uit de Tages-Anzeiger van 12 juli 2003 uit Zwitserland n.a.v. het Threesoortje van Dick Rozing over de grootste puzzel ter wereld in Caert-Thresoor 22(2003)2, blz. 54.

Het krantenbericht komt neer op het volgende.

De 72-jarige Willy Deckert heeft de grootste puzzel ter wereld, die bestaat uit 18.240 stukjes, in elkaar gezet. De puzzel bestaat uit vier oude wereldkaarten en meet in totaal twee bij drie meter. Acht maanden is hij ermee bezig geweest, 680 uur. Tenslotte ontbrak één stukje. Dat heeft hij er toen zelf maar bijgemaakt.

Het scheelde bij dit reuzenkarwei dat de stukjes van de vier deelkaarten wel apart verpakt waren. De puzzel is inmiddels op een plaat geplakt en staat in zijn woonkamer. Hij zoekt nog naar een definitieve bestemming.

Zwei auf drei Meter misst das Puzzle, das Willy Deckert in 680 Arbeitsstunden zusammengesetzt hat.

BILD PETER LAUTH

Besprekingen

Redactie besprekingen: Sjoerd de Meer

E-mail: de.meer@hccnet.nl

Maps and Plans of Dutch Ceylon : A Representative Collection of Cartography from the Dutch Period / K.D. Paranavitana, R.K. de Silva. – Colombo : The Central Cultural Fund Sri Lanka & The Sri Lanka - Netherlands Association, 2002. – Geb., 187 blz. : ill. in kl. en z-w. – ISBN 955 613 137 X.

Sri Lanka is voor liefhebbers van oude kaarten bijzonder interessant, omdat het eiland heel verschillend wordt weergegeven. Het heeft vanaf 1540 bijna 150 jaar geduurd voordat kaartmakers voldoende inzicht hadden in de juiste vorm en de binnenlandse situatie van Ceylon. Het noorden van het eiland is afwisselend bovenaan, links of rechts op de kaart geplaatst. Ook de naam van het eiland wijzigt voortdurend. Vroege Chinese handelaren spraken van Cinlao, waarvan de naam Ceylon is afgeleid. Variaties daarop zijn het latere Portugese Ceilao, in het Nederlands en Engels Zeilan, Zelon, Ceylon en Lankawn. De laatste aanduiding vinden we terug in de tegenwoordige naam Sri Lanka. Arabische handelaren, die al vroeg het eiland bezochten, noemden het Serendib. Op de kaarten van Ptolemaeus wordt de naam Taprobana vermeld. Zijn versie van het eiland, beschreven in zijn *Geographia* (2de eeuw na Chr.), is in 1540 uitgegeven door Sebastian Münster. Ceylon wordt voorgesteld als een ongelijke driehoek met inkepingen. Boven het vignet met de Latijnse tekst is een olifant te zien. Dit dier staat als illustratief element op vrijwel alle kaarten die tot en met de 18de eeuw van het eiland zijn gemaakt. Vaak is de olifant dominant in het cartouche opgenomen; soms is het dier op de kaart zelf afgebeeld. Olifanten waren lang een exportproduct van Ceylon.

In het eerste deel van het boek worden kaarten besproken, die het gehele eiland betreffen. De auteurs beginnen met een aantal versies van de kaart van Ptolemaeus. Vervolgens komt de kaart van Ceylon aan de orde, die in de *Mercator-Hondius atlas* van 1606 is opgenomen. Het is een transformatie van de kaart van Ptolemaeus, getekend door de Portugees Cypriano Sanchez. Hij heeft het eiland de vorm van een trapezium gegeven. De eerste Nederlandse kaart, opgenomen in *Spilbergen's Historiae Journal* (1605), is gebaseerd op een Plancius-versie van de kaart van Sanchez. Pas in het midden van de 17de eeuw komen er betere afbeeldingen. De schrijvers bespreken chronologisch een groot aantal kaarten van Nederlandse makelij. Johannes Janssonius – in het boek Jan Janson genoemd – benadert omstreeks 1657 als eerste de juiste vorm van het eiland. Aanvankelijk is het binnenland nog zeer onvolledig ingevuld, maar dit verbetert na de publicatie van het boek van Robert Knox (1681) over Ceylon. Deze Engelsman heeft van 1660-1678 vastgezeten in het koninkrijk Kandy, waardoor hij een goed beeld heeft gekregen van het binnenland. Als enige vermeldt hij op de kaart die in zijn boek is opgenomen ook Singalese en Arabische letters. De auteurs geven wel deze afbeelding, maar zeggen niets over de achtergrond van de maker. Op de kaart van Nicolaas Visscher (1680), waarvan verschillende versies bekend zijn, zijn de administratieve gegevens van Knox nog niet verwerkt. De vorm van het eiland, een parel, is wel bijna correct weergegeven.

Johannes van Keulen heeft één van de fraaiste kaarten van

Ceylon (1680) gemaakt. Gerard van Keulen (1728) vult deze kaart in met nog meer namen en gegevens. Het is jammer dat de auteurs de kaarten van Johannes en Gerard van Keulen door elkaar halen (blz. 34 en 36).

De naam van de maker van de kaart van Zuid-India met

Ceylon uit 1733 (blz. 45) ontbreekt. Deze kaart komt van het Duitse bedrijf Homann, dat gebruik heeft gemaakt van een kaart van de Fransman De l'Isle. Hoewel de afmeting van het eiland Ceylon ten opzichte van Zuid-India gering is, heeft de maker in het cartouche uitsluitend Ceylonese producten afgebeeld, namelijk een olifant, bundels kaneel, ivoor en juwelen.

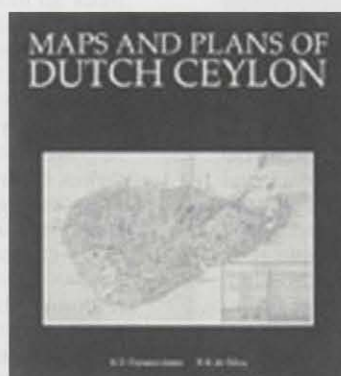
De samenstellers van het boek besteden terecht veel aandacht aan een aantal prachtige manuscriptkaarten van het eiland, waaronder een kaart van de Engelsman John Thornton (1704), een afbeelding van Joannes van Campen (1719) en de bekende gekleurde kaart van Balthus Jacobsz. van Lier (1751), met in de rand de plattegronden van maar liefst 22 Nederlandse forten, waarvan de meeste aan de kust van Ceylon waren gelegen.

In het tweede deel van het boek wordt het kaartmateriaal van de drie commandementen besproken. De Nederlanders beheersen vanaf 1658 vooral de kuststrook van het eiland. Dit gebied wordt in drie bestuursdistricten verdeeld, namelijk Colombo in het westen, Jaffna in het noorden en Galle in het zuiden. Allereerst staat het kaartmateriaal van Colombo centraal. Er zijn veel plattegronden van de Nederlandse hoofdvesting op het eiland bewaard gebleven. Maar er wordt ook aandacht besteed aan de korales, de kleinere administratieve eenheden. Van Colombo, Galle en Jaffna is een aantal fraai gekleurde manuscriptkaarten in het boek opgenomen. Tenslotte komen Trincomalee en Batticaloa, gelegen aan de oostkust, aan bod. Feitelijk bieden deze plaatsen de schepen meer beschutting dan de baaien van Colombo en Galle. De kaneellanden en India vinden we echter in het westen, dus ligt het voor de hand dat de handel zich hier concentreerde.

Het aanwezige kaartmateriaal weerspiegelt het machtsgebied van de Nederlanders op Ceylon (na 1766 de gehele kuststrook). Veel kaarten, bijvoorbeeld van de forten, hebben een militaire betekenis. Andere kaarten illustreren meer de handelsbelangen. Dit betreft bijvoorbeeld de kaarten waarop de kaneellanden en de zoutpannen zijn weergegeven. Tenslotte zijn er kaarten die de sociale verhoudingen in beeld brengen, bijvoorbeeld het landbezit op het schiereiland Jaffna. De Nederlanders hebben het tombosysteem, de landregistratie die de Portugezen van de Singalezen hadden overgenomen, verbeterd en uitgebreid.

Aan Kandy, het binnenland, wordt in de Nederlandse periode maar geringe aandacht besteed. Pas na de overname van Ceylon door de Engelsen in 1796 en de onderwerping van de vorst van Kandy in 1818 komt er in de kartografie meer belangstelling voor het centrale berggebied.

R.L. Brohier en J.H.O. Paulusz. hebben als eersten over dit onderwerp geschreven. Hun boek *Land, Maps and Surveys* (Colombo 1951) is inmiddels erg zeldzaam. Na die tijd zijn er alleen korte bijdragen over het kaartmateriaal van Ceylon gepubliceerd. Het boek *Maps and plans of Dutch Ceylon* verscheen in 2002 bij gelegenheid van 400 jaar bilaterale be-

trekkingen tussen Sri Lanka en Nederland.

De auteurs K.D. Paranavitana en R.K. de Silva hebben zich eerder beziggehouden met de Nederlandse periode op Ceylon. Zij hebben vooral gebruikgemaakt van het kaartmateriaal van het Nationaal Archief te 's-Gravenhage en van enkele Nederlandse Universiteitsbibliotheken, waaronder de Bodel Nijenhuis-Collectie in Leiden. De laatste instelling bezit een bijzondere serie manuscriptkaarten van steden en forten in Ceylon, waarvan een deel nu voor het eerst is gepubliceerd. Er zijn ook kaarten opgenomen uit Britse Bibliotheken en het Nationaal Archief van Sri Lanka.

De samenstellers hebben een representatieve selectie gemaakt van het beschikbare kaartmateriaal. Jammer dat het boek geen overzicht bevat van alle kaarten en plattegronden met betrekking tot de VOC-periode van Ceylon. De gebruikte illustraties, veelal in kleur, zijn over het algemeen scherp afgebeeld. De teksten zijn helder en relevant. Er wordt extra informatie gegeven over de kaartmakers, de kaarten en aspecten van de Nederlandse koloniale aanwezigheid. Ook voor het oog is het een prachtig boek, dat helaas maar een beperkte oplage heeft. Voor de echte liefhebbers zijn in Nederland nog enkele exemplaren beschikbaar. Meer informatie: j.w.moerman@wxs.nl

Jacques Moerman

De wereld in kaart gebracht: Kaarten en hun geschiedenis / Nathaniel Harris. - Utrecht: Veltman uitgevers, 2003. - 304 blz. - ISBN 90 5920 084 5. - € 24,95.

In het genre coffee-table boeken is dit een opvallend exemplaar, niet vanwege de tekst of de uitvoering - waarover heel wat op te merken is - maar vanwege de opzet. In chronologische volgorde worden 73 kaarten besproken. Voor elke kaart zijn vier bladzijden ingeruimd. Op de eerste bladzijde daarvan (een linkerbladzijde) staat een paginagrote afbeelding van de kaart, rechts daarnaast een korte beschrijving. De onderhelft van de tweede bladzijde richt de aandacht van de lezer op details van de kaart: de afbeelding van de totale kaart wordt heel klein herhaald, met daaromheen uitgevergrote details, elk met een kort bijschrift. Dit is een uitstekende methode om details, die in het totale beeld 'ondergesneeuwd' raken, extra in het voetlicht te brengen.

Op de volgende twee bladzijden wordt de historische context van de kaart besproken met een geïllustreerd verhaal over het kaarttype of het afgebeelde gebied. Zo wordt bij de Peutingerkaart iets verteld over Romeinse kartografie, bij Braun & Hogenbergs plattegrond van Frankfurt gaat het over vroege stadsplattegronden, bij Beauplan's kaart van de Oekraïne over het Franse overwicht in de achttiende-eeuwse kartografie enz.

Bij de keuze van de kaarten heeft de samensteller zich niet laten leiden door mooie vormgeving, maar door de belangrijkheid van de kaart in de geschiedenis van geografie en kartografie. De oudste kaart dateert van 600 v. Chr. (de Babylonische wereldkaart, de nieuwste kaart is van 2001 (de sterrenkaart van Wil Tirion). We vinden er ook diverse 'normale' (atlas)kaarten in, zoals De Wit's kaart van Ierland en Homann's kaart van Lijfland en Koerland (in het boek 'Livonia en Courland' genaamd).

Deze methode heeft iets weg van de opbouw van *Nederland in kaarten*, waar een kaart steeds gevolgd wordt door een historisch-geografisch essay. Hiermee houdt de overeenkomst met dat boek wel op, want *De wereld in kaart gebracht* is geen wetenschappelijk boek. De beschrijvingen zijn erg kort, en blijven daarom nogal oppervlakkig.

Het is jammer dat er bij de vertaling veel mis is gegaan. In een eerder concept van deze bespreking weet ik nogal wat fouten aan de auteur. Maar toen schreef Rodney Shirley op de e-mail discussiegroep MapHist over dit boek: 'It is a work for the general reader, well illustrated in colour with quite

well-written and generally accurate text.' Omdat ik het met dat laatste niet eens was, heb ik Shirley gevraagd mij kopieën te sturen van de pagina's waarop ik de grootste fouten vond.

Bij Waldseemüller staat bijvoorbeeld: 'De twaalf uren meten 132 bij 236 cm: Waldseemüllers grote wereldkaart was een meesterlijke, hartvormige houtsnede. Het was ook de eerste gedrukte kaart die Amerika als een afzonderlijke landmassa toonde in een destijds nieuwe weergave van de wereld met een dubbele hemisfeer.' (blz. 75) De Engelse tekst luidde echter: 'Very large - its twelve sheets measure 52 x 93 in (132 x 236 cm) - Waldseemüller's 1507 world map was a masterly, heart-shaped woodcut. It was also the earliest printed map to show America as a landmass *definitely separated from Asia, although Waldseemüller was apparently unable to make up his mind about the rumored strait passing through Central America, putting it in the main map but omitting it in the inset*, a then-novel double hemisphere representation of the world.' De door mij cursief gezette tekst is niet goed of niet vertaald. 'Sheets' is in plaats van door 'bladen' vertaald als 'geren', kennelijk omdat een paar alinea's eerder de auteur over Waldseemüllers globesegmenten gesproken had (het Engelse 'gores' is hier vertaald als 'geren' in plaats van door het juistere 'globesegmenten'). Het gedeelte over de hypothetische straat in Midden-Amerika is niet vertaald. De laatste bijzin - die in de Engelse tekst de projectiemethode van de bijkaart noemt - is echter wel vertaald, maar slaat dus nu op de hoofdkaart, die daardoor twee projectiemethodes zou hebben (dubbelhartvorming en in twee halfronden). Het is duidelijk dat de vertaalster niet begreep wat ze vertaalde.

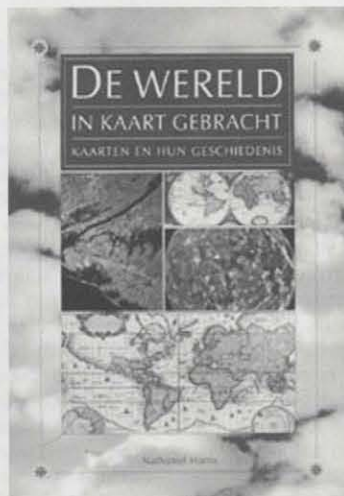
Een probleem voor de vertaalster is wel geweest, dat de auteur soms wel heel veel informatie in één zin propte. Bij een kaartfragment van het IJ uit Blaeus kaart van Holland schreef hij 'Despite the shoals of the Zuiderzee, and thanks to a long inlet off it, Amsterdam could be reached from the North Sea and became great commercial and maritime center', in vertaling 'Ondanks de zandbanken van de Zuiderzee en dankzij een lange inham daaruit kon Amsterdam bereikt worden via de Noordzee en werd het een groots maritiem en commercieel centrum' (blz. 157) (maar wie 'from the Northsea' hier vertaalt als 'via de Noordzee' heeft niet op een kaart gekeken).

De vertaling had ook geredigeerd moeten worden op historisch-kartografische inhoud. Een paar voorbeelden: Jan Janszoon in plaats van Johannes Janssonius is weliswaar beter dan het vreselijke Engelse

'Jansson', maar toch niet goed. Wie de 'Leo Belgicus' de 'Leeuw van Vlaanderen' noemt, kent de geschiedenis niet (in de Engelse uitgave staat gewoon Leo Belgicus). Waarom Vischers voornaam als 'Nicholaas' - een tussenvorm tussen het Engelse 'Nicholas' en het Nederlandse 'Nicolaas' - gespeld wordt, weet alleen de vertaalster. Vaktermen, geografische namen en boektitels zijn vaak onvertaald gebleven: Lorraine (blz. 73, Lotharingen), Muscovy (blz. 101, Moskovië), 'astrolabe' (blz. 74, astrolabium), *Geografica* (o.a. blz. 73, Ptolemaeus' *Geographia*, kantlijnpanelen (blz. 149, decoratieve randen), méditerranée (blz. 158, Middellandse Zee), Livonia (blz. 209, Lijfland), enz.

Ook is het jammer dat de uitvoering nogal wat te wensen overlaat. De kwaliteit van de gebruikte originelen is niet altijd even goed. Zeker waar het minder zeldzame kaarten betreft, had de samensteller iets verder moeten zoeken voor wel een mooi exemplaar (zie bijv. Otelius' kaart van Amerika op blz. 96). Bovendien zijn de vaak erg donker afgedrukt - dat begint al met Homann's wereldkaart op de titelpagina.

De grote afbeelding is heel vaak een kwartslag gedraaid, zodat het boek op z'n kant gehouden moet worden. Omdat de kleine afbeelding met de details op de bladzijde ernaast wel recht op staan levert dat onnodig veel gedraai met het boek op. Het voordeel van de uitgevergrote details wordt te niet gedaan doordat deze details vaak niet groter afgebeeld worden

- ze zijn soms zelfs kleiner - dan de grote afbeelding van de kaart.
De prijs van het boek is erg laag gebleven. En dat is dan een positief punt om deze wat negatief uitgevallen bespreking te besluiten.

Peter van der Krogt

De Hottinger-atlas van Noord- en Oost-Nederland, 1773-1794 / H.J. Versfelt. – Groningen : Heveskes Uitgevers, 2003. – 70 blz., 94 bl. facsimile : ill. in kleur en z-w. – ISBN 90 806727 4 2.

Eind 18de, begin 19de eeuw hebben militaire ingenieurs grote delen van het noorden, oosten en zuiden van Nederland in kaart gebracht. Deze in handschrift vervaardigde topografische kaarten steunden op nauwkeurige opmetingen. Onder meer met behulp van dit kaartmateriaal dienden de grensgebieden van het land zo adequaat mogelijk tegen eventuele vijandelijke aanvallen verdedigd te kunnen worden. De manuscriptkaarten, tussen 1769 en 1824 opgenomen, belandden uiteindelijk in het Archief der Genie van het Nationaal Archief. Aldaar werden ze in 1961 door Koeman 'ontdekt', die er onder meer ten behoeve van zijn *Handleiding voor de studie van de topografische kaarten van Nederland, 1750-1850* (1963) een mooie bladwijzer voor maakte (bladwijzer 5). De kaarten vormen van de desbetreffende gebieden in veel gevallen de oudste topografische kaarten met een betrouwbare meetkundige grondslag.

Van enkele kaartseries zijn inmiddels facsimile's verschenen, zoals bijvoorbeeld van de kaart van de Veluwe uit 1806 door De Man en van de kaart van Limburg uit circa 1810 door Tranchot. Van de kaarten van Zuidoost-Drenthe, Westerwolde, de omgeving van de stad Groningen, vrijwel geheel Overijssel en Oost-Gelderland – beter bekend onder de naam *Hottinger-atlas* – bestonden echter tot voor kort slechts individuele exemplaren ter illustratie van artikelen en verder een behoorlijk aantal in zwart-wit uitgevoerde reproducties opgenomen in de door Canaletto uitgegeven atlanten van de buitenplaatsen in Overijssel en Gelderland. Met deze door Herman Versfelt ingeleide facsimile-uitgave is daar nu verandering in gekomen. In het boek zijn alle kaarten van Noord- en Oost-Nederland uit de Hottinger-atlas in kleur gereproduceerd. Het werk is min of meer spontaan tot stand gekomen. In 2001 gaf de Drentse Historische Vereniging – onder wiens auspiciën ook de Hottinger-atlas valt – een atlas uit van handschriftkaarten van Drenthe en de noordelijke kust van Groningen en Friesland, die tussen 1811 en 1813 waren gemaakt door Franse militaire ingenieurs. Deze atlas kreeg een enthousiast onthaal en al spoedig klonk de roep om tevens de Hottinger-kaarten van Zuidoost-Drenthe, het gebied dat niet door de Fransen was gekarteerd, in facsimile uit te geven. Aangezien de afzetmarkt daarvoor te beperkt was, besloot men de Hottinger-atlas in zijn geheel te reproduceren. Daarmee bewees de uitgever niet alleen zichzelf een belangrijke dienst, maar natuurlijk vooral ook de kaartliefhebbers onder ons.

Het boek is erg mooi en aantrekkelijk vormgegeven. In de uitgebreide inleiding is gebruikgemaakt van treffend gekozen en meest scherpe illustraties. Versfelt hanteert een prettig leesbare schrijfstijl. In een algemeen hoofdstuk behandelt hij eerst in grote lijnen de geschiedenis van de militaire kartografie in Nederland. Vervolgens schetst hij de politieke situatie, waarin Nederland zich in het laatste kwart van de 18de eeuw bevond. De Oostenrijkse dreiging was voor het landsbestuur destijds reden om geld te pompen in de defensie van de grensgebieden en daarmee ook in de kartering van die regio's. De Hottinger-atlas kwam in vier fasen tot stand. Op de eerste plaats werd onder leiding van luitenant-ingenieur Van Hooff tussen 1773 en 1783 de belangrijke rivieren in het Oost-Nederland in kaart gebracht. Daarna karteerde ingenieur Wollant van 1785 tot 1787 Salland en de Graafschap. Kapitein-ingenieur Hottinger kreeg in 1788 op-

dracht Zuidoost-Drenthe, Westerwolde en Twente op de kaart te zetten; een opdracht, die hij in 1792 voltooide. Op basis van de drie genoemde karteringen ontstond de 'Atlas topographique van het frontier des IJssels, Wedde en Westerwoldingerland'. De 'Atlas topographique' staat nu bekend als de Hottinger-atlas, ofschoon meerdere ingenieurs dus voor de kaarten verantwoordelijk zijn geweest. Aansluitend op alle karteringsarbeid kreeg Hottinger nog de opdracht een groot deel van de provincie Groningen in kaart te brengen. Het werk hieraan staakte hij echter voortijdig, waardoor slechts zes concepttekeningen overgeleverd zijn.

In de inleiding beschrijft Versfelt van vier deelgebieden – respectievelijk Zuidoost-Drenthe en Westerwolde, Groningen, de grote rivieren en Overijssel en de Graafschap Zutphen – de landschappelijke ontwikkeling en de militair-strategische betekenis van het desbetreffende gebied. Voorts wordt voor elk deelgebied de kartering van de militaire ingenieurs in detail behandeld. Daarbij komt Versfelt voor de dag met veel nieuwe informatie op basis van gevonden archiefstukken. De inleiding wordt afgesloten met een bespiegeling over de lotgevallen van de kaarten en met een kaartinhoudelijke interpretatie. Hoewel sprake is van een gedegen introductie zijn nog wel enkele kritische kanttekeningen te maken. Zo wordt in het stuk telkens melding gemaakt van 'de van oorsprong Zwitserse kapitein ingenieur Hottinger', terwijl dat mijns inziens een keer wel voldoende is. Verder is er een letterlijke verdubbeling van een groot tekstgedeelte op de pagina's 33 en 34 met

pagina 57 ('In september 1791 berichtte [...] een van 22 kaarten'). Deze 'fout' had er bij de eindredactie toch wel uitgehaald moeten worden.

Dan de facsimilekaarten zelf. De oorspronkelijke 118 kaarten zijn toentertijd alle op een schaal van 1:14.400 in kaart gebracht. Voor de facsimile is gekozen voor 'een wat kleinere schaal'. In de praktijk blijken de kaarten echter met minimaal 55 procent verkleind te zijn. Zo hebben de gereproduceerde kaarten van Zuidoost-Drenthe, Westerwolde en Groningen een schaal van circa 1:26.000 gekregen. De schalen van de kaarten van de grote rivieren, Overijssel en Gelderland bewegen zich grofweg tussen de 1:27.500 en 1:35.000. Hoewel Versfelt beweert dat de verkleining zodanig is 'dat de details goed herkenbaar blijven', wordt bij het lezen van veel toponiemen aardig wat van de ogen gevergd (de ogen van de recensent kwamen overigens onlangs bij een oogmeting nog glansrijk uit de test). Met een loep is dit probleem echter eenvoudig te verhelpen. Van diverse steden, dorpen en vestingen zijn trouwens detailkaartjes opgenomen met behoud van de oorspronkelijke schaal.

De kaarten van Zuidoost-Drenthe, Westerwolde en Groningen zijn georiënteerd op het oostnoordoosten; de overige kaarten op het oosten. Het zal daardoor voor de gemiddelde gebruiker van de atlas wel even wennen zijn aan de bladindeling. De kaarten van Gelderland 'slingeren' bovendien beurtelings van oost naar west en van west naar oost. Dit maakt bladeren in de atlas niet heel makkelijk, maar de duidelijke bladwijzers op de schutbladen schelen een hoop zoekwerk.

De kaarten zijn stuk voor stuk een lust om naar te kijken. Op sommige schemeren het driehoeksnets en de diverse meetpunten nog duidelijk door. De kaarten nodigen ook direct uit tot een vergelijking met het meest recente topografische kaartmateriaal of met de huidige werkelijkheid. Het is daarbij wel jammer dat soms een deel van de kartografie wegvult in de middenvouw. Met behulp van de computer hadden de kaarten wat dat betreft beter versneden kunnen worden, opdat de middenvouw leeg had gebleven.

Samenvattend: met deze facsimile-uitgave is een belangrijke historische bron op een prachtige wijze ontsloten voor historici, historisch-geografen en andere geïnteresseerden in de vroegere topografie van de noordelijke en oostelijke provincies van Nederland. Dit initiatief van de Drentse Historische Vereniging verdient respect én navolging.

Marco van Egmond

ASHER RARE BOOKS

OUDE EN ZELDZAME BOEKEN
op diverse gebieden:

Atlassen en Kaarten
Oude Drukken (15de en 16de Eeuw)
Handschriften en Tekeningen
Bijbels en Theologie
Botanie, Zoölogie en Geologie
Natuurwetenschappen
Topografie en Reisverslagen
Amerika, Afrika, Azië en Australië

Bezoek onze website:
[HTTP://WWW.ASHERBOOKS.COM](http://www.asherbooks.com)
voor een actueel overzicht van ons aanbod.

Bezoek op afspraak.
Wij zijn geïnteresseerd in de aankoop van
collecties of afzonderlijke stukken.

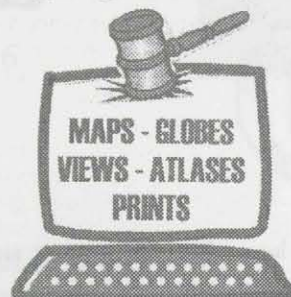
Postbus 258, 1970 AG IJmuiden

Telefoon: 0255 52 38 39, fax: 0255 51 03 52

E-mail: info@asherbooks.com
Internet: www.asherbooks.com

www.asherbooks.com

Swaen.com

PAULUS SWAEN
INTERNET MAP-AUCTIONS

September 5-14th, 2004

November 7-16th, 2004

www.swaen.com

Email: paulus@swaen.com
Tel. Paris/France +33 1 4424 8580
Fax +33 1 4424 8580

In- en verkoop antiquarische boeken, prenten en decoratieve grafiek

Brede sortering:

- Geïllustreerde drukken
(15-19e eeuw)
- Topografie
- Atlassen
- Reisboeken
- Oude kunst-
grafiek
- Natuurlijke
historie

Antiquariaat

Plantijn

Ginnekenmarkt 5 • 4835 JC Breda
Tel. 076 - 560 44 00 • Fax 0161 - 49 27 94
E-mail: dieter.duncker@wxs.nl

PAPIERRESTAURATIE

LINGBEEK & VAN DAALEN

CONSERVERING EN RESTAURATIE VAN
WERKEN OP PAPIER EN PERKAMENT

- ♦ aquarellen gouaches pasteltekeningen
- ♦ advisering over klimaat, licht, transport en
expositie

TINGIETERSWEG 89
2031 ER HAARLEM

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

Inzendingen voor deze rubriek aan: dr.
Peter van der Krogt, Universiteit Utrecht,
Faculteit Geowetenschappen, Postbus
80.115, 3508 TC Utrecht,
e-mail: peter@vanderkrogt.net.

Omdat er zo'n korte tijd verlopen is sinds de verschijning van het eerste nummer zijn er te weinig nieuwe publicaties, daarom volgt nu alleen het overzicht van de tijdschriften.

Inhoud historisch-kartografische tijdschriften

DE HOLLANDSE CIRKEL 6, nr. 1 (april 2004)

Aardoom, L., 2004: 125 jaar Nederlandse Commissie voor Graadmeting, Waterpassing en Geodesie (1) (blz. 5-15).

Zorn, Henk, Het metrieke stelsel en de Meridiaan van Parijs (blz. 16-24).

IMAGO MUNDI No. 56, part 1 (2004)

Sandman, Alison, An Apologia for the Pilots' Charts: Politics, Projections and Pilots' Reports in Early Modern Spain (blz. 7-22).

Naddeo, Barbara Ann, Topographies of Difference: Cartography of the City of Naples, 1627-1775 (blz. 23-47).

Laboulais-Lesage, Isabelle, Reading a Vision of Space: The Geographical Map Collection of Charles-Etienne Coquebert de Montbret (1755-1831) (blz. 48-66).

Etherington, Norman, A False Emptiness: How Historians May Have Been Misled by Early Nineteenth Century Maps of South-eastern Africa (blz. 67-86).

Cook, Karen S., The 20th International Conference on the History of Cartography (blz. 87-93).

IMCOS JOURNAL Issue 97 (Summer 2004)

Fleet, Chris, The Blaeu Atlas of Scotland (1654): New translation and website (blz. 5-17).

Germundson, Nils G., Did Homann also sell uncoloured maps? (blz. 19-23).

Michaelidou, Lefki, Introduction to the Exhibition 'The European Cartographers of Cyprus 16th-20th centuries' (blz. 25-36).

Gróf, László, The (Virtually) Unknown Maps of Péter Bod (1712-1769) (blz. 37-50).

Batten, Kit, Touring England (blz. 51-53).

NEWS [Internationale Coronelli-Gesellschaft für Globenkunde = The International Coronelli Society for the Study of Globes] 2003

Riedl, Andreas, Globenjagd im Internet = Globe Hunt in the Internet (blz. 6-7).

Grim, Ronald, Die Globensammlung der Geographie- und Kartenabteilung der Kongressbibliothek in Washington = The Library of Congress Geography and Map Division's Globe Collection (blz. 8-15).

McClintock, Thomas, Was mich an Globenrestaurierung interessiert = My Interest in the Conservation of Globes (blz. 16-17).

THE PORTOLAN Issue 59 (Spring 2004)

Internet: <http://www.portolan.washmap.org>

Sheesley, Ben, A Humboldtian Science Framework for William Whewell's Maps of the Oceanic Tides (blz. 9-26).

Dempsey, Patrick, Kathryn Engstrom, Eileen McConnell and Steve Vogel, Maps and Genealogy: The Irish Story: A Meeting Summary [The Irish Map Project at the Library of Congress] (blz. 27-34).

Cook, Cynthia, Historical Maps of Afghanistan in the Collections of the Library of Congress (blz. 35-41).

De Vorsey, Louis, Historical Maps as Evidence: Geographer Calls on Young George Washington's Maps as Evidence in Nation's Longest Running Land Case (blz. 42-52).

Nog leverbaar:

Enkele complete jaargangen en

losse nummers van

CAERT-THRESOOR

Postbus 68

2400 AB Alphen aan den Rijn

Telefoon 0172 44 46 67

Telefax 0172 44 02 09

ANTIQUARISCHE BOEKEN- PRENTENHANDEL

INKOOP VERKOOP S.C. LEMMERS

von Bönninghausenlaan 16
2161 ET Lisse
Telefoon 0252-415332
Giro 1344413

**Zeer grote topografische
collectie prenten van
Nederland van 1500 tot 1900:**

- Stads- en dorpsgezichten.
- Landkaarten.
- Beroepenprenten.
- Gemeentekaartjes.
(van J. Kuiper, ± 1865).

Boeken van 1500 tot 1900:

- Topografie Nederland.
- Lokale beschrijvingen.
- Vogelboeken.
- Bloemenboeken.
- Beroepenboeken.
- Bijbels.
- Atlassen.

In verband met variabele openingstijden is een
telefonische afspraak aan te bevelen.

Digitalisering elk denkbaar origineel

PICTURA IMAGINIS
DIGITALISERING VAN BEELDARCHIEVEN BV

digitaal procédé

Het zoeken, tevoorschijn halen en bekijken van beelden of teksten in archieven is vaak een tijdrovende operatie. We willen snel en doeltreffend over de gevraagde informatie beschikken en dan ook nog het liefst vanaf de plek waar het ons het beste uitkomt. Wij van Pictura Imaginis hebben een digitaal procédé ontwikkeld waardoor dat mogelijk wordt.

database als vervanging van de ladenkast

Een modern geconserveerd archief is een kostbaar bezit. Niet alleen voor diegenen die er dagelijks verantwoordelijkheid voor dragen. Veel verschillende doelgroepen moeten er óók hun voordeel mee kunnen doen. De door Pictura Imaginis vervaardigde database van ieder gedigitaliseerd archief verhoogt de toegankelijkheid voor alle gebruikers enorm. Zoeken is eenvoudiger, gaat veel sneller en het oproepen van gevonden informatie is opeens een peulenschil. Digitale beelden ziet u 4x groter in topkwaliteit op uw scherm dan het origineel.

- advisering, implementatie en trajectbegeleiding
- publicatieprojecten (internet, drukwerk)
- database toepassingen

Restoration-Workshop Paul Peters

Op het terrein van de kartografie bieden wij een in brede kring erkende expertise ten dienste van de conservering en restauratie van

○ **GLOBES**
en verwante objecten,

○ **KAARTEN**
(ook zeer grote formaten tot ca. 350 x 350 cm),

○ **ATLASSEN** en **STEDEBOEKEN**

Object-specifieke, passief-conserverende restauratie van papier, incunabelen en oude drukken, grafiek, kerkelijke en overheidsdocumenten, charters en zegels, uit alle tijden.

Restoration-Workshop Paul Peters is lid van de VeRes, de VAR en de IADA (International Association of Book and Paper Conservators).

Ons dochterbedrijf
Iris Antique Globes and Maps
verkoopt historisch belangrijke en decoratieve globes uit het midden van de 17e tot het midden van de 20e eeuw.

Op www.irisglobes.nl maakt u kennis met een keuze uit de steeds wisselende voorraad.

Bezoekadres van beide bedrijven:
Dorpsstraat 31^B, 7218 AB Almen.
Telefoon: 0575 43 94 44, fax: 0575 43 39 73.
info@paulpeters.demon.nl - info@irisglobes.nl

**WIJ ZIJN GEÏNTERESSEERD IN DE AANKOOP VAN (BESCHADIGDE, INCOMPLETE)
GLOBES EN VERWANTE OBJECTEN**